

SÁRKÖZY RÉKA

LENYOMATOK – A DON-KANYAR EMLÉKEZETÉNEK FILMES NARRATÍVÁJA

Rejteni vágyott csúfságát, szégyelte, befedte / körbe halántékát a király bíbor tiarával; / ámde a szolgál, ki hosszú haját nyesegette vasával, / ezt meglátta; a csúf titkot nem merte sehogysem / elhírlelni, de vágyott rá, hogy mondja ki mégis, / és hallgatni nem is volt képes, félrevonult hát, / ásott gödröt, e lukba susogta be, hogy fejedelmét / mlyfülünek láthatta, kimerve kezével a földet, / majd a saját szavait földdel beborítja megintcsak, / és némán tovalép a göröngybetakarta gödörtől. / Ott szaporán remegő nádakból nőtt föl egy erdő, / esztendő teltén meg is érett, s magva vetőjét / elhirdette: ahogy sűrűjét mozgatta az enyhe / Auster, az úr füleit s a dugott szavakat kisusogta.

Ovidius: *Átváltozások*. *Midas* (Devecseri Gábor fordítása)

1 1955-ben, a felszabadulás 10. évfordulójára, szovjet nyomásra jelent meg az első néhány „szakmunkára emlékeztető kiadvány” a második világháború történetéről. Romsics Ignác a magyar historiográfia történetéről írott művében kiemeli Nemes Dezső *Magyarország felszabadulása* című művét, amely „a felszabadító szovjet hadsereg” „történelmi cselekedetét” a „német elnyomók” elleni négy évszázados küzdelem végpontjaként, egyben a „nemzeti felvirágzást” hozó „szocialista forradalom” lehetőségének a megteremtéseként értékelte. 1951-ben egykötetes összefoglalás jelent meg az új középiskolai tankönyvek kiegészítéseként, gazdag fényképmelléklettel. Szerkesztője Köpeczi Béla volt (*A magyar nép története. Rövid összefoglalás*). Romsics kiemeli, hogy a portrék sorát tíz kommunista mártír képe zárta, Horthy, Bethlen vagy Teleki ábrázolása viszont hiányzott az összefoglalásból. Romsics (2011) 390–391.

A XX. századi magyar történelem bizonyos témái 1945 után csak a privát emlékezet részeként hagyományozódhattak tovább, akárcsak Midasz király fel nem fedhető kínos titka. Elmondhatatlan, földbe suttogott történetté vált a teljes jobboldali politikai hagyomány és gondolkodásmód – noteszek, naplók, versek őrizték az emlékezetet, sokáig a nyilvánosság minden reménye nélkül. És el nem mondható, meg nem írható történet lett a magyar világháborús részvétel *egésze* is – egészen pontosan ennek minden olyan értelmezési kísérlete, amely eltért a hivatalos, a szovjet szempontoknak alárendelt történeti megközelítéstől, akár tudományos munkákban, akár publicisztikában.¹ Lehetetlen volt az átélt második világháborús tapasztalat kibeszélése azoknak is, akik végigélték és elszenvedték következményeit. Az egyéni és közös tapasztalatok értéke-

lése így a rendszerváltás előtt a társadalomtörténet számára sem volt lehetséges.

A hetvenes években a helyzet kezdett megváltozni. A 2. magyar hadsereg sorsáról szóló első írás, amely egyben a doni katasztrófa elemzésére is kísérletet tett, Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért* című műve volt 1972-ben,² amely nagy vitát váltott ki a történészek körében,³ mégis úttörő jelentőségű, mert a nyilvánosságba emelte a második világháborús magyar részvétel témáját. A kötet a szerző életének legnagyobb könyvsikere lett, állítása szerint több mint egymillió példányban fogyott el.⁴ Megírása nyilvánvalóan nem Nemeskürty partizánakciója volt, megjelenését bizonyosan megelőzte politikai egyeztetés, így a benne foglaltak sem térhettek el a rendszerben egyedül elfogadhatónak tekintett kánontól.

Hasonló a helyzet Kádár Gyula egykori vezérkari ezredes néhány évvel később megjelent memoárjával.⁵ „1978-ban igazi politikai szenzáció volt, hogy Magyarországon legálisan megjelenhetett Kádár Gyula egykori vezérkari ezredesnek, a Vkf/2, a hírszerzés-kémelhárítás katonai szervezete (a magyar Deuxieme Bureau) 1943 júliusa és 1944 áprilisa között működött parancsnokának az emlékirata. A könyvet elsősorban az ebbe szenzációjá, hogy a megjelenés körülményeiből kitűnt, a memoár a nevezetes Aczél-féle »három T« tekintetében a »támogatott« művek csoportjába tartozik. Az addigi gyakorlathoz viszonyítva ugyancsak újszerű múltismertető mű megjelentetését az akkori hatalom uralma fenntartása szempontjából hasznosnak ítélte” – írja Szabó Miklós a könyvről.⁶ A memoár megjelentetése az élenkülő ellenzéki tevékenység hatásainak levezetésére szolgált szelepül: „Indokolt volt kísérletet tenni arra, hogy a még nem ellenzéki, de az ellenzékiesség által »fertőzhető« értelmiség »lazulás«-igényét egy olyan emlékirat megjelentetésével csilapítsák, amely szemléletében nem felelt meg a hivatalos világnézetnek, igaz, politikai veszélyt sem jelentett a fennálló rend számára.” A szövegben fellelhető vonalas, a kádárizmus ideológiájá-

2 Nemeskürty (1972).

3 Nemeskürty többek között azt állította, hogy a hadsereg legénységét célzatosan a szegények, baloldaliak és nemzetiségiek közül válogatták össze, és megfelelő fegyverzet nélkül küldték ki a frontra, vagyis tudatosan halálra szánták őket. Ezeket az állításokat a szakkritika cáfolta. Romsics (2011) 447.

4 http://www.magyarhirlap.hu/hatter/nemeskurty_istvan_kell_a_honvedseg.html.

5 Kádár (1978). A művet Kádár eredetileg az ÁVH-nak, pontosabban a II/5., illetve a III/III osztálynak írta, kéziratát ma is az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) őrzi.

6 Szabó M. (1998).

nak megfelelő betétek és „a Foxi-Maxi tananyag szellemében és szintjén adott kép a magyar jobboldaliság mibenlétéről” egyaránt azt jelzik – írja a tanulmányban –, hogy a mű nem más, mint a hatalom finom manipulációjának, a kádárizmus „tudatszabályozási technikáinak” egyik eszköze. Megjelenésének mégis volt jelentősége, mert először kapott nagy nyilvánosságot egy jobboldali katonatiszt, aki megbízatásai révén a második világháború fontos szereplője lett. Emlékirata felcsillantotta az árnyaltabb történelmi ábrázolás lehetőségét.

A politikai hatalom azzal, hogy nem hagyta elmondani a második világháború és benne a magyar hadsereg részvételének szovjet ideológiától mentes történetét, s csak egy-egy szelepet engedélyezett, szükségszerűen a rendszerrel szembenállók felé tolta el ezt a témát. Az ellenzéknek, azon belül is a jobboldalnak engedte át a másfajta narratívák megfogalmazásának lehetőségét. A 2. magyar hadsereg pusztulásának képe különösen jól beleillett a nagy nemzeti sorstragédiákra érzékeny, a nemzet veszélyeztetését érző, pusztulásáért aggódó értelmiségiek látóterébe, akiknek amúgy is régi igénye (követelése) volt a „legfontosabb nemzeti témák” nyilvános „kibeszélése”. Az áttörést Sára Sándor 25 részes dokumentumfilmje, a *Krónika* hozta meg 1982-ben, melyben alkotótársai Hanák Gábor és Csoóri Sándor voltak. Csoórit akkor a nacionalista beállítottságú ellenzéki csoport vezetőjeként tartotta számon az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága. „A csoport tagjai ideológiailag a népi írók »harmadikutas« elképzeléseihez nyúlnak vissza, s az ún. nemzeti sorskérdéseket – a magyar kisebbségek helyzetét, a népesedési kérdést, az öngyilkosságot és az alkoholizmust – állítják előtérbe, azt állítva, hogy a párt és a kormány egyoldalúan a gazdaságra koncentrált, s nem törődik a nemzet fennmaradása szempontjából alapvető jelentőségű erkölcsi-tudati tényezőkkel. Belpolitikai síkon elsősorban a párt kultúrpolitikáját támadják. Az általuk kívánatosnak tartott

»politikai ellenzéki« pozíciót a humán értelmiség aktivizálása útján akarják elérni.”⁷

Ilyen politikai közegben készült el, éppen harminc éve Sára Sándor úttörő dokumentumfilm-sagája. A *Krónika* – a 2. magyar hadsereg a Donnál filmtörténeti szempontból is minden előzmény nélküli vállalkozás volt, ilyen hosszú interjúfolyam nem készült addig, és azóta sem.⁸ A sorozat ötletét dac és gazda-

7 Tájékoztató és feladatterv. Az ellenséges, ellenzéki és ellenségeskedő csoportok tevékenységével kapcsolatban. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai, 1982. július 27. 392 ő. e. <http://archivportal.arcanum.hu/mszmp/opt/a110521.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28cso%F3ri%29&s=SORT&m=19&a=rec> (Utolsó letöltés 2012. 12. 17.)

8 A *Krónika* epizódjai: 1. „Elátkozva a hato-

sági kényszer szülte. A film készítése közben derült ki, hogy Sára élete legnagyobb vállalkozásába kezdett, témája, a magyarok második világháborús története évtizedekre rabul ejtette, nem is tudott tőle szabadulni. A sokáig elhallgatott történet hatalmas erővel szólalt meg, hiába próbálták korlátozni nyilvánosságát, az a bizonyos mitológiai erdő elkezdett susogni, és ez egyben újfajta dokumentumfilmes narratívát teremtett Magyarországon a múlt elbeszélésére. A *Krónika* nélkül nem született volna meg Sára többi nagy ívű történelmi dokumentumfilmje, a *Néptanítók* (1981), a *Sír az út előttem* (1987), a *Csonka Bereg* (1988), a *Te még élsz?* (1989), sőt a *Lefegyverzett ellenséges erők* (1991) sem. A filmsorozat a magyar filmtörténet egyik mérföldköve lett, ezt tekinthette mintának egy egész dokumentumfilmes nemzedék, akik aztán az elfojtott emlékezet hosszú interjúiból felépülő filmjeikkel a magyar történelmi dokumentumfilm nagyszerű, a rendszerváltás előkészítésében is úttörő szerepet vállaló alkotásait hozták létre.⁹ A *Krónika* tartalmi és formai

szempontból is meghatározta a magyar dokumentumfilmes gondolkodást: a hosszú interjúkból felépülő többórás forma sokáig meghatározó volt, és még ma is készül hasonló film.¹⁰ Az alkotók kiindulópontja, hogy a dokumentumfilm a múlt el nem mondott történeteinek adekvát fóruma lehet, ezzel a sorozattal bizonyosságot nyert. Ez a filmkészítői műltszemlélet a történelem filmes elbeszélésében sokáig kizárólagos maradt Magyarországon. A *Krónika*, e sajátos filmtípus legfontosabb jellemzőinek megértése nélkül nem érthetjük meg sem a magyar dokumentumfilm további útját, sem mai szerepfelfogását, továbbá azt sem, milyen elvárásokat támasztanak vele szemben mások: dokumentumfilm-rendezők, szerkesztők, filmtámogatásokról döntő kuratóriumok,

dik napot”. Zelk Zoltán; 2. Előzmények; 3. Munkaszolgálat; Fazekas György; 4. Indulás 1942. január–június; 5. Felvonulás 1942. május–június; 6. Megérkezés 1942. július–augusztus; 7. Hídőcsaták 1942. augusztus–szeptember; 8. Tűzkeresztség. Boldizsár Iván; 9. Helyzetjelentés 1942. szeptember–október; 10. Frontszemle 1942. október–november; 11. Felváltás 1942. november–december; 12. Állóharc 1942. december; 13. Harcelőrs. Sigmond Olivér; 14. Téli front 1942. november–december; 15. Támadás előtt 1943. január 1–január 12.; 16. Támadás 1943. január; 17. Áttörés 1943. január; 18. Haditudósítás. Gallyas Ferenc; 19. Kitörés. 1943. január; 20. Visszavonulás 1943. január; 21. Menekülés 1943. január; 22. Hadparancs 1943. január; 23. Utóvédharc 1943. február; 24. Gyülekezés 1943. február; 25. Hazatérés 1943. március–május.

9 Például Gyarmathy Livia–Böszörményi Gyula: *Recsk I–II.*; Gulyás Gyula és Gulyás János: *Törvénysértés nélkül*; Ember Judit: *Pócspetri*; Schiffer Pál: *A Dunánál*.

10 Gulyás Gyula: *Idézés*, 2009.

sőt politikusok ma is. A film készítésének harmincéves évfordulója, továbbá 1942–43 telének közelgő hetvenedik évfordulója jó apropó az interjúkból felépülő dokumentumfilmes eposz újránézésére, sokféle jelentésének, szándékolt és nem szándékolt hatásának újragondolására.

Nem célokom annak vizsgálata, hogy a sorozat néha terjengősen, néha nagy drámai erővel, olykor népmesei ihletettséggel, a balladai elemeket sem nélkülözve előadott történetei megfelelnek-e a valóságnak, történhetett-e az, ott, úgy és akkor, ahogy a negyven év után emlékezők elmondják – nem is venném hozzá a bátorságot. Ezt elvégezték már nálam hivatottabbak, számomra nem is ez teszi izgalmassá a film analízisét. A rendszerváltás után megtörtént a téma tudományos feldolgozása, ma már gazdag szakirodalom áll rendelkezésére annak, aki a doni harcok eseménytörténetét szeretné megismerni.¹¹

Az évfordulók apropóján a filmsorozat moziváltozatáról Dombrády Lóránd írt részletes kritikát,¹² melyben leginkább az alkotók gondolkodásának politikai hatásoktól mentes függetlenségét és a történetekbe foglalt tények történelmi hitelét kérdőjelezte meg – nem vitatva, sőt méltatva a sorozat egyéb érdemeit. Szerinte a filmsorozat azt a kádárista álláspontot képviseli, amely a doni hadsereg pusztulását a hadvezetés, vagyis a Horthy-rendszer egyik legnagyobb bűnéül rója fel, eltúlozva a veszteségeket, hogy a történetből minél súlyosabb kép, egy új Mohács víziója rajzolódjon ki. „A politika által kinyilvánított és megdönthetetlennek számító történetet kellett hinni és hirdetni, így a történetek objektív feltárásának kísérlete sokáig meg sem kezdődhetett. Nem az események történeti bemutatása, de azok elítélése volt a cél.”¹³ Dombrády szerint a film szemlélete nem is különbözik az elvárttól, sőt az elítélő álláspontnak kívánnak megfelelni a megszólalók is. A hatalom rosszallását nem az elbeszélések politikai ítéletei, harci beszámolóinak tartalma váltotta ki, hanem azok a részek, amelyek az orosz lakossággal való barátkozás –

ügymond – békés epizódjairól szóltak. Dombrády elsősorban azt kéri számon a filmen, hogy csak elsiratja a katonákat, de sem elégtételt, sem nyilvános elismerést nem ad nekik kétségbeejtő körülmények között vívott hősiek harciukért. Szerinte az alkotók elmulasztották ezt a lehetőséget, sőt tudatosan elhallgatták mindazt, ami a kádárista történelemképbe nem fért bele. Hibá-

11 A legfrissebb összefoglalás a témában Ungváry (2004). Lásd még Szabó P. (2001); Vargyai (2001); Ungváry szerk. (2005).

12 Dombrády (2011). A tanulmány a *Pergőtűz* című nyolcórás összeállítás eredeti forgatókönyve alapján készült, amelyet a Hadtörténelmi Levéltárban őriznek, további forrásai az ebből készült *Pergőtűz I.* és *Pergőtűz II.* forrásgyűjtemények voltak.

13 Uo. 546.

juknak rója föl, hogy „a politika, de a jó szándékú filmsorozat készítői sem voltak rá kíváncsiak, hogyan védték magukat a honvédek kétségbeesett helyzetükben, hiszen őszierintük ez eleve lehetetlen volt. Érdemükként nem a katonai helytállás és becsület, a bajtársiasság megnyilvánulásait, hanem az ellenkezőjét várták el tőlük.”¹⁴ A filmsorozatból tehát hiányolja a megvívott harcok és a heroizmus méltatását, s ennek hiányát az objektivitás és a szakmai hozzáértés hiányaként fogja fel. „Az alkotók a történészek szakmai közreműködése nélkül, saját korábbi ismereteiktől befolyásolva, a megtörtént borzalmak és a vélt kétszázezer katona pusztulásának és okainak bemutatásával, az azt előidéző uralkodó osztályának feltétel nélküli elítélésével kívántak hatni a néző/olvasó érzéseire. [...] a történeti kutatás módszereinek figyelmen kívül hagyásával kérdezték ki a visszaemlékezőket.”¹⁵

Az én célom nem a történeti igazság vizsgálata volt, nem abból indultam ki, hogy *mit* mesél, aki mesél, hanem elsősorban abból, hogy *milyen elemeket emel ki* a múltból, amelyeket aztán emlékké szerkeszt a kamera előtt. Ebből a nézőpontból indifferens az alkotók történeti hozzáértése, a szakmódszertan helyes alkalmazása a filmbéli interjúk elkészítésében.

Tisztáznom kellett azokat a kérdéseket, amelyek alapján a film elemzésébe fogok. Először is, mi volt az alkotók célja? Miért választották feladatuknak a negyvenéves háborús emlékezet megfilmesítését? Milyen elveket követtek a szerkesztésben? Minden elvárás kihat a film egészére, befolyásolja azt is, miként szelektálja emlékeit az interjúalany, akinek célja mindenképpen a megfelelés. Jól akar teljesíteni a számára fontos feladatban. Szerettem volna megfigyelni, van-e jele, hogy az alkotók rávetítik saját történelemszemléletüket a megszólalókra. Bizonyítható-e valamilyen elvárás az alkotók részéről, mint azt Dombrády állítja? Nem fogadtam el kiindulásnak Dombrády ítéletét, hogy a filmsorozat a kádárista múltszemléletnek akarna megfelelni. Szerintem az alkotókat nem a megfelelés vágya hajtotta, ugyanakkor objektívak sem kívántak maradni, motivációjuk inkább a történetek vállalása volt, a nyilvános erkölcsi kiállás a katonák mellett, és így nem is lehet számon kérni rajtuk a távolságtartó analízist. Valamiféle elvárásuk viszont lehetett, ennek nyomait kerestem.

A második kérdéskör számomra az volt, hogy (a film alapján) milyen az egykori 2. magyar hadsereg katonáinak viszonya a múlthoz. Milyen képet alkotnak önmagukról ezekben az 1980–81-ben elmondott fronttörténetekben? Mit gondolnak a háborúról, milyen lenyomatokat hagynak a negyven év után sok esetben először elmondott

történetben munkaszolgálatosok, az 14 Uo. 553.

oroszok, németek, hogyan vélekednek 15 Uo. 548.

egymásról? Milyen a magyar hadsereg képe a munkaszolgálatosok elbeszéléseiben? Tetten érhető-e ideológiák bármilyen manifesztációja a kádárizmus éveiben fasisztának kikiáltott hadsereg egykori katonáinak több mint 25 órás (közel 1500 perces) elbeszélésében, a nyilvánvaló öncenzúra dacára?

A *Krónikában* 120 interjú szerepel, megszólalnak lelkészek, tanítók, újságírók, orvosok, állatorvosok, egy haditudósító, egy hadbíró, hivatásos és tartalékos tisztek, törzstisztek, közkatonák – zömmel parasztemberek –, továbbá egykori munkaszolgálatosok: értelmiségiek, sőt két költő is. A megszólalók sokfélesége ellenére sem lehet teljes társadalmi keresztmetszetről beszélni, de az alkotók nem is törekedtek ilyesmire. A szereplők neve mellett csak egykori rangfokozatuk szerepel, foglalkozásuk nem, arra csak a szövegösszefüggések deríthetnek fényt. Az adatok felfedezését nehezíti, hogy a beszélők féltek a lehetséges számonkéréstől, és az alkotók is szűrték az elbeszéléseket, hiszen az interjúfolyamatot át akarták tuszkolni a cenzúrán, hogy valóban adásba kerüljön a sorozat.

Nem volt indokolatlan az önkontroll, az egyes epizódokat alkalmanként átvágatták, a vetítési időpontot állandóan változtatták, kötelező kísérő programként két történész, Tóth Sándor és Juhász Gyula beszélgetését szerkesztették a késő esti és a kettő csatornára áttolt sugárzások elé, hogy az elhangzottak helyes értelmezését „elősegítsék”. A 15. epizód utáni végleges letiltás igazolta az előzetes félelmet.¹⁶ A nagy vihart kavaráó sorozat szerepet játszott Nagy Richárd televízió-elnök leváltásában, téma volt az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülésén: „A tömegtájékoztatási eszközök munkájának kritikus értékelésével a párttagok többsége egyetértett. Ezek tevékenysége sokszor nem

szolgálja a párt törekvéseit. Gyakran adnak teret apolitikus, pesszimista, felelőtlen megnyilatkozásoknak. Legtöbb bírálata a TV Krónika című sorozatát érte.”¹⁷ Szerepelt az új televízió-elnök, Kornidesz Mihály jelentésében is, melyet az Agitációs és Propaganda Osztály számára írt: „A kulturális adásokat szintén az egyenlőtlen fejlődés, a szélsőségek jellemzik, gyarapodtak a negatív jelenségek. Például az aránytévészto és a politikai kihatásokkal nem megfelelően számoló 26 részes [sic!] Krónika.”¹⁸

16 A betiltásról részletesen lásd Sára Sándor *Krónika* c. filmsorozata, 1983. In Ungváry szerk. (2005) 665–668.

17 Jelentés a Végrehajtó Bizottságnak a Központi Bizottság 1983. április 12–13-i ülése anyagának feldolgozásáról a fővárosi pártszervezetekben. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1983. augusztus 10. Magyar Országos Levéltár (MOL) XXXV. 1. a. 4. 666. ő. e. 17.

18 Kornidesz Mihály–Lakatos Ernő: Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Magyar Televízió helyzetéről, mun-

Hogyan készülhetett el a sorozat, amely ekkora vihart kavart?

AZ ELŐTÖRTÉNET

Sára Sándor Csoóri Sándorral közösen elkészített egy játékfilm-forgatókönyvet a madéfalvi veszedelemről, de a megvalósításra nem kapott pénzt. Az első dokumentumfilmtervet, amelyet ezután benyújtott, erdélyi tárgya miatt nem támogatta a Filmfőigazgatóság, ekkor fordultak közös elhatározásból a Don-kanyar emlékezetének felidézése

felé. Sárát szülőfalujának öregasszonyai ihlették, a turai özvegyek sokszor elmesélték a falubelieknek, hogyan vesztették el férjüket a voronyezsi katasztrófában.¹⁹ A két meghíúsult filmterv témája jelzi, hogy Sárát akkortájt a történelem vonzotta, filmjeiben a múltat szerette volna felidézni, és feszegette a határokat: vajon melyik történet mondható el? „Régóta zavar, hogy a második világháborúról semmit, vagy alig valamit tudunk. Az én generációm is, akik félig-tudatos kamaszfejjel átéltük; a fiatalabbak még kevesebbet; de az idősebbek se sokkal többet. [...] Meggyőződésem ugyanis, hogy már a győztesek, meg a – talán – fő vesztesek szemszögéből is felidéztek és kielemezték ezt a háborút, meg benne a mi szereplésünket is; de az olyan – minek is nevezem a magyarokat?, az olyan csatlós vagy sodródó vagy belehajtott póthadak szempontjából még nem – mondja egy 1983-as interjúbán. – Tehát magyar szempontból még nem történt meg ennek az ügynek a végiggondolása, és engem éppen az érdekelt alapvetően, hogy mi milyen tanulságokat tudunk és tudunk levonni a történetekből.”²⁰ Az idézett interjúbán Sára nem von le tanulságokat, nem fejt ki bővebben, hogy kikre gondolt mint fő vesztesekre, sőt újabb kérdéseket tesz fel: „[...] s szeretném feltárni annak okait is, hogy valójában miért nem sikerült létrejönnie annak a bizonyos Kossuth-légióknak elnevezett hadtestnek, amelynek bevetése gyakorlatilag bizonyította volna a magyarok németellenességét.”²¹ A kérdésfeltevés arról árulkodik, hogy Sárát a megismerés szándéka vezette, a magyarázatokban rejlő tanulságokat kereste, és a legkevésbé sem volt célja az egykori hadsereg megszólaló tagjainak számmonkérése.

kájáról és további feladatairól. MOL MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai, 1983. október 4. 414. ő. e. 33.

http://archivportal.arcanum.hu/mszmp/opt/a110521.htm?v=pdf&q=%28WRD%3D%28Kr%F3nika%29%29%20and%20DATE%3D1982.01.01—1984.12.31_&s=SORT&m=6&a=rec (Utolsó letöltés 2012. 12. 17.)

19 Vigh (1983) 9.

20 Zsugán (1983) 14., 16.

21 Uo. 16.

Csoóri Sándor a filmes anyaggyűjtés során írt, *A magyar apokalipszis* című történelmi esszéjében ad magyarázatot motivációira.²² Az esszé első fele arról szól, hogyan készültek az interjúk. A módszertani megközelítés megismerésén túl azt is megtudjuk belőle, mennyire nehéz volt szóra bírni a háborút túlélő katonákat.

„Látom a férfi szemében a furdaló kíváncsiságot: szeretné tudni, jó, vagy rossz dologban sántikálunk-e?

Hogy ne terheljem meg napjukat, se az éjszakájukat, elmondom a házaspárnak: filmet forgatunk a doni katasztrófáról [...]. S egyúttal megkérdem a férfitól: nincs-e a környéken ilyen ismerőse? Összeráncolja homlokát, mint aki emlékezetében kutat, nézi a földet, aztán sajnálkozva ingatni kezdi a fejét.

– Nem... nem ismerek senkit... Deres Varga csakugyan ott volt a Donnál... de másról nem tudok.

– Miért hazudsz, Gyula? – szól rá erőlesen a felesége. – Hogy az ördögben nem tudsz, amikor te is ott voltál? A megszegényített férfi lángvörös lesz.

– Ott voltam, persze, hogy ott voltam! Hiányzik minden lábujjam, a könnyököm meg olyan, mint a nyeklő bicsak, ni! Ezzel dicsekedjek? [...] Én azt se tudom, maguk kicsodák-micsodák, de nem is érdekel. Itt ez a nagy ég fölöttünk, amit elmondok, elnyeli, a többi meg nem az én dolgom. Na, szóval: negyvenöt után annyi bajom lett nekem kéretlenül is abból a kurvaistenes Don-kanyarból, hogy alig hevertem ki. Föld kellett volna nekem is a földosztáskor, mint más szegényember fiának. Bár csak három-négy holdacska. Föli-ratkoztam. S kaptam is, majdnem kimondtam, micsodát! Föld, nekem, aki a szovjet nép ellen, a mi fölszabadítónk ellen harcolt? [...] Úgy olvasták fejemre a háborút, mintha önként, a magam jószántából mentem volna. Vittek, uraim, mint a lakodalmi tyúkot levágni.”²³

A beszélgetés a ceglédi tanyavilágban az említett Deres Varga nevű szakaszvezető felkutatása során folyt, 1980 tavaszán. Sára és Csoóri embertől emberig haladtak, járták az országot. A munka három évig tartott. „És mindegyik interjú gyakorlatilag kikövetelte a másikat: az elemi dokumentarista tisztesség megkívánta, hogy továbbmenjünk, s kövessük az egyes egységekben hallott megnyilatkozásokat, egyébként, ha az ember valóban dokumentumfilmet készít, nem is tehet másként: az anyag szervezi meg saját magát. Mert ha valamiféle előzetesen kialakított koncepciót próbál követni, és ahhoz igazodva forgat, akkor ez azt jelenti, hogy erőszakot tesz magán az anyagon.”²⁴

22 Csoóri (1980).

23 Uo.

24 Zsugán (1983) 15.

Valamiféle koncepciójuk persze mindenképpen volt az alkotóknak, erről szól

Csoóri esszéjének másik fele, a történelmi eszmefuttatás. Leginkább az foglalkoztatja Csoórit, hogy milyen következményekhez vezet az elhallgatás, az elfojtás. Annak nyomait keresi a korabeli irodalmi életben, a sajtóban, a fennmaradt visszaemlékezésekben, mennyire lehetett tisztában a magyar társadalom a doni katasztrófával a háború éveiben. Forrásai nem történeti munkák, hanem kizárólag versek, memoárok. Idézi Nemeskürty könyvét, aki szintén a korabeli elhallgatás példáit sorolta. Ha forrásai közös vonását keressük, annyi szembetűnő, hogy a népi íróktól származnak. Átvesz gondolatokat Kónya Lajos költő 1956-ban kiadott harctéri naplójából, idézi Sinka István frontversét. Hivatkozik Veres Péter Illyés Gyulával folytatott beszélgetéseire, közli a tanulmányban Illyés *Hullaevők* című, 1943-ban írt versét. Pontos hivatkozás nélkül utal Németh László írásaira, visszaemlékezéseire, amelyekből azt olvassa ki, hogy ő sem volt tisztában a valós háborús veszteségekkel, mint ahogy senki más sem a magyar irodalmi élet számára mértékadó tagjai közül. E sok példát aztán kiterjeszti a teljes magyar társadalomra, melynek tájékoztatlansága negyven évig változatlan maradt. Történeti munkákat nem idéz, sem cáfolni, sem kiegészíteni nem akar semmilyen tudományos publikációt. Más utakon jár, a tudományos megközelítés egyszerűen nem érdekli. Legfontosabb célja a filmmel a hallgatás megtörése volt, hogy a múlt megismerése gyógyító hatással lehessen a magyar társadalomra.

A harmadik alkotótárs, Hanák Gábor érdeklődése a téma iránt korábbi. A Magyar Televízió *Századunk* című műsorának szerkesztőjeként, a sorozatot rendező Bokor Péter alkotótársaként már 1976 óta foglalkozott a második világháború, elsősorban az 1944-es német megszállás történetével. E munka során ismerték fel a televíziós interjú forrásértékét: ők szólaltatták meg először és magyar filmben utoljára Edmund Veessenmayer német nagykövetet, Wilhelm Höttl-t, az SS titkosszolgálatának budapesti megbízottját, továbbá Alfred Trenker egykori budapesti Gestapo-főnököt. Megszólalásuk egy televíziós dokumentumműsorban hatalmas jelentőségű volt. Ezzel a sorozattal kezdődött meg a hallgatás falának áttörése is a háborús magyar részvétel korszerű történeti értékelésében. A történész szakértő Ránki György volt.²⁵

Mik voltak Sára forrásai? „Legismertebb Nemeskürty könyve; aztán találtam még néhány emlékezést, kéziratos emlékiratot, fennmaradt harctéri jelentéseket. A szakkönyvek közül például dr. Csima János, illetve Horváth Miklós munkáit, az emlékiratok közül Nagybaczoni Nagy Vilmos, Saly Dezső, Herendás Lajos írásait forgattam legtöbb haszonnal.”²⁶ Sára ezekből rakott össze egy állítása szerint hatszáz olda-

25 Sárközy (2011) 133.

26 Zsugán (1983) 15.

las dokumentációt az Objektív Filmstúdió számára, hogy felkészültségét bizonyítsa, és a forgatáshoz szükséges támogatást megszerezze. Az eseménytörténetet pedig két év alatt, miközben az anyagot összeállította, „alaposan megtanulta” – saját víziója leginkább menet közben formálódott, elsősorban az interjúk hatására. A közös pont Csoóri és Sára nézőpontjának kialakításában elsősorban Nemeskürty István könyve volt, amely mindkettejük beszámolója szerint hatással volt műltszemléletükre, így az egész sorozatra. Nemeskürty legfontosabb célját előszavában világosan megfogalmazza, kurzívval ki is emeli: *„Pedig ezeket az embereket, ezt a százezernyi férfit egyszer el kell siratni. Mert zömében áldozatok voltak.”*²⁷ Ezt a célt tűzte maga elé a sorozat is tíz évvel később. Bizonyosan Nemeskürty magyarázatai is hatottak az alkotókra, mint ahogy ismerték Kádár Gyula memoárját is, amelynek megjelenése két évvel előzte meg a forgatások kezdetét. Kádár fontos szereplője a filmsorozatnak is, ő meséli el Lajtos Árpáddal, Kéri Kálmánnal a doni harcok „felülnézetét”, nagypolitikai-döntéshozatali háttérét. Ha elfogadjuk Szabó Miklós feltételezését, hogy Kádár Gyula memoárja a rendszer kultúrpolitikájának egyik elemeként jelenhetett meg, és magán viseli a politikai cenzúra jegyeit, Kádár a filmben nem mondhatott ellent a memoárjában leírtaknak, tehát a film sem tartalmazhatott többet a könyv már kontrollon átesett tartalmához képest. A kádárista „keret” tehát adott, újszerűséget az interjúkban a nézők számára addig ismeretlen személyesség hozhatott, amelyet az alkotók ki is használtak.

A MÓDSZER

A filmsorozat interjúkból épül fel, a felvett interjúk hossza félórától három-órásig terjed. Gyakori a hosszú monológ: „S az összes beszélgetés során tulajdonképpen egyetlen kérés volt a megnyilatkozókhoz – és ezt vagy teljesítették, vagy a filmből kihagytam az olyan részleteket: hogy ne értékeljék az eseményeket vagy a saját szerepüket, hanem »csupán« mondják el, mi történt velük.”²⁸ A szereplők szándéka a kronologikus rend betartása, de az emlékezés természetéből adódóan néha visszautalnak korábbi eseményekre, mondanójukat újabb történetekkel egészítik ki, és néha előre is ugranak az időben, ha azt a történetek közös hőse indokoltá teszi. Az emlékek folyamát Sára nem zavarja meg kérdésekkel, nem kérdez rá egyetlen részletre sem, akkor sem, ha az elbeszélés ellentmondásos. Ezt az attitűdöt kifogásolja tanulmányában Dombrády Lóránd: „A már kanonizált történetekhez bizonyítékokat remélő kérdezők nem is akarták kizök-

27 Nemeskürty (1972) 9.

28 Zsugán (1983) 16.

nyában Dombrády Lóránd: „A már kanonizált történetekhez bizonyítékokat remélő kérdezők nem is akarták kizök-

kenteni őket sokszor kuszán előadott gondolatmenetükből, hiszen ezek nyomán a már ismert közhelyek igazolásáig jutottak el. A visszaemlékezők és az interjúvolók között kialakult egyetértés és elégedettség feleslegessé tette a további érdeklődést, hogy a katonák elhallgatott, a harcok során folytatott eredményes tevékenységét, harci morálját, hősiességét vagy gyávaságát, a csapattal, bajtársaikkal szembeni viszonyát, viselkedését is megismerhessük.”²⁹ Dombrády hiányolja a megszólalók érdeklődését a környezetükben történetek iránt, erre sem kérdez rá az interjúvoló, elmulasztva az ellenőrzés lehetőségét. Nem kérdez rá a saját vagy a szomszéd alakulat nevére sem, így az elhangzottak végképp ellenőrizhetetlen történetekké válnak, lehetővé téve a beszélő számára a kellemetlenebb dolgok elhallgatását. A kritikus hiányolja a katonák utóéletének vizsgálatát, a szavahihetőség illetén ellenőrzését is.

Ennek a hangsúlyosan nem tényfeltáró riporteri magatartásnak az a legfőbb oka, hogy az alkotók elsődleges célja nem az eseménytörténet pontos rekonstrukciója volt. Törekedtek ugyan a hitelességre, olyan eseményeket, harctéri epizódokat kerestek, amelyek több elbeszélésben is előfordultak. Egy-egy történet sokszor elhangzik egymástól távol élő egykori katonáktól, akik 1942–43 óta nem is találkoztak, ám a történetek tartalmi elemei ennek ellenére megegyeznek. Ez a legfőbb kontroll az alkotók kezében. Néha, ha az interjúalany nyilvánvalóan lóditott, mellévágtak egy helyesbítő mondatot egy másik szereplőtől. Az ellenőrzésre a munkaszolgálatosokkal készített interjúk is lehetőséget adnak: olykor megerősítik, olykor cáfolják a katonák beszámolóit. Ők helyzetükből adódóan nemcsak kívülről, de kritikusan is látják, és jogfosztottságukban, megalázottságukban távolságtartóan szemlélik a hadsereget. Beszámolóik nélkül nem is lehetne reális képet alkotni a katonák és a munkaszolgálatosok bonyolult viszonyáról. Sáráék az ilyen „járulékos” történetek hitelével sem foglalkoztak, érdekesség vonzotta őket, illetve az elbeszélő portréjának dramaturgiai elemeként használták fel az epizódokat, különös tekintettel a háborús hétköznapiakat leíró személyes emlékekre, melyek emberi tulajdonságokat és érzéseket ábrázoltak (részvét, kegyetlenség, elesettség, a küzdeni vágyás érzése, félelem, bátorság). Sem a tények rekonstrukciójára, sem a bevonultak szociológiai összetételét reprezentáló minta létrehozására nem törekedtek az alkotók, a történetekkel érzelmi hatást akartak kiváltani, ez vezette őket a vágás során – vagyis filmet készítettek, nem tanulmányt. Felfedezésük, az emberi arc, a beszélő vizuális jelenlétének ereje akkor érvényesül igazán, ha a történetet az interjúalany jól mondja el, a részletek hitele kevésbé érdekes a számukra: „Vagyis, ha egy Miskolc melletti faluban elmesélt a szem-

29 Dombrády (2011) 551.

tanú egy – mondjuk május 8-án vagy december 10-én történt eseményt, azután fél évvel később, egy másik forgatáson, egy másik szemtanú Pécs környékén ugyanarról mesélt. Döbbenetes volt, hogy mennyire pontosan ugyanazt mondták, noha 44 óta nem találkoztak egymással, sőt talán a másik létezéséről se tudtak. Ilyen esetekben már csak azt kellett eldönteni, melyikük képsorát hagyjuk benne a filmben. Ilyenkor gyakorlatilag az döntött, hogy ki mondta el ugyanazt érdekesebben, illetve érthetőbben, jellegzetesebben és érzékletesebben.”³⁰

A sorozat legfőbb szerkesztési elve a kronológia, hónapról hónapra haladnak előre az időben 1942 januárjától 1943 tavaszáig. Az epizódok közös jellemzője, hogy az interjúkat az adott hónap Magyar Filmhíradóiból készített összefoglaló vezeti be közel tíz percben, amely mindig a hátszág eseményeivel kezdődik és amelyet mindig a doni frontról érkezett tudósítás zár le; ez alól csak a portré-epizódok alkotnak kivételt, ott nincs még ennyi külső atmoszférateremtő eszköz sem. A filmekben belül már nem szerepelnek archívok, nincsen semmilyen „idegen anyag”, kizárólag „beszélő fejek” sora követi egymást. A szerkesztők az epizódokban is próbálják betartani a kronológiát, ám ez néha – egy-egy személyes történet részletes kifejtésével – felborul. Nem ritka a tízperces monológ sem, csak néha gyorsul fel a film egy-egy mondat egymás után vágásával, ezek általában azokat az ismétlődéseket, kapcsolóelemeket tartalmazzák, melyeket Sára a hitelesség biztosítékának tekintett, és amelyek egységessé formálják az interjúfüzért egy epizódon belül. A megszólalóknak különböző a rangjuk, tisztek, törzstisztek, közkatonák, munkaszolgálatosok beszámolóit váltják egymást.³¹ A rangfokozat azonban nem teremt hierarchiát a megszólalók között: nem emel senkit főszereplővé, mert ilyenek a filmsorozatban nincsenek. Minden szereplő, közkatona, munkaszolgálatos és tiszt

egyenrangú, valamennyien saját emlékeiből építik fel mondatról mondatra saját, szuverén emlékművüket a doni 2. magyar hadseregről, a magánemlékművek sokaságából pedig felépül egy nagy, közös mementó is, amelynek létrehozása alkotók és megszólalók legfőbb célja volt. A Sára által megfogalmazott „tanulságok” levonását segíti a sorozat főcímdala, amely minden egyes epizód bevezetőjében felteszi a kérdést a nézőnek: Hol vannak a kato-

30 Zsugán (1983) 14.

31 Némelyik tiszt elbeszélése fontos és ritka forrás a döntések nagypolitikai hátteréről, gondolok itt Kéri Kálmán beszámolójára Hitler-nél tett látogatásukról, vagy arról a hármójuk közt lejátszott szigorú koreográfiájú hatalmi színjátékra, melyben Jány Gusztáv Kéri közvetítésével felmentését kérte a honvédelmi miniszter Nagy Vilmostól, szigorúan betartva a szabályzat előírásait kisgyerekkori legjobb barátjával szemben is.

nák?³² A híres pacifista dal – tisztázatlan eredetű népdal – számon kérő soraira vágták aztán gyorsan egymás után ismeretlen katonák portréit, montázsban foglalva össze a sorozat célját: megtalálni a katonákat, és felállítani számukra a negyven éve hiányzó sírkeresztet. A filmbéli emlékezések néhol már-már a népballadákat idézik, különösen a moziváltozatban, a *Pergőtűz*ben, ahol a katonák mellett szót kapnak az özvegyek is, akik elveszett férjüket és fiatalságukat kérik számon – az élettől. Itt válik a film dokumentumból visszavonhatatlanul műalkotássá, a hitelesség forrása az emlékezés kiváltotta érzelmek őszintesége, ennek hatására fogadjuk el az egyes katonák emlékművét a hadsereg egészének emlékműveként. A hitelességet vizsgálva ezt lehetne megkérdőjelezni, erre viszont nemigen fog vállalkozni senki. Ugyanakkor igaza van Dombrády Lórándnak vagy más bírálóknak, ha más szemmel nézve a felsorolt epizódokat, észreveszik bennük az ellentmondásokat, logikátlanságot vélnek felfedezni, sőt néhány öreget münchauseniánus történetmeséléssel vádolnak, mert eltúlozzák a hideget, a megtett kilométereket, a tisztek kegyetlenkedéseit, felnagyítják saját helytállásukat, érdemeiket. Azt fontos észrevenni, hogy hiába igazak ezek az észrevételek, a sorozat egészének hiteléhez mindennek nincs sok köze. Számít-e, hogy nem volt mínusz 45 fok, csak mínusz 25? Hogy nem negyven-ötven kilométert gyalogoltak, hanem csak harmincat? Mindössze annyit jelent, hogy az elbeszélések közvetlen történeti forrásként nem használhatók fel, hiába tűnhet még ma is az események kincsesbányájának a film. „Ám nem (csak) ezért lépett elő hirtelenjében fontos forrássá mind az orális elbeszélt múlt, mind pedig a többi szubjektív történelmi kútfő, hanem talán elsősorban azért, mert a múlt megértését ambicionáló történetírói törekvésekhez megfelelő kiindulóponttal járulnak hozzá.”³³ Addig nincs is baj, amíg az alkotók ezt tartják szem előtt, és a *Krónika* esetében ez így történt. Kibeszélésnek, figyelmeztetésnek szánták, azt akarták elérni, hogy a közbeszédbe emeljék a hadsereg tragédiáját, hogy szemtanú mesélhesse el a magyar televízióban először ítélezés nélkül Horthy István repülőbalesetét, azonnali ítéletalkotás nélkül hangozhassék el a Magyar Közösség neve, és felhozhatók legyenek azok a dilemmák, amelyek a fronton szolgáló tisztekben felmerültek. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy egy ilyen emlékmű morális megkérdőjelezhetetlen. Ez viszont lehetetlenné teszi egy reális, a tényeknek megfelelő kép kialakítását a hadsereg doni szerepléséről, és ez az a pont, ahol viszont Dombrády Lóránd érvei

32 A dalt 1955-ben Pete Seeger alakította át ma ismert változatára. Marlene Dietrich előadása tette világhírrév.
<http://www.youtube.com/watch?v=KKxaMAxC3Go&feature=related>

33 Gyáni (2000) 137.

válnak támadhatatlanná. „A csata leírásához hozzátartozik az egymásnak feszülő felek harcának egyenértékű bemutatása. Esetünkben erről aligha lehet szó. A rendelkezésre álló felemás anyaggal a cél nem érhető el. A szovjet hadsereg hazájukért harcoló katonái ismeretlenek maradnak.”³⁴ Az áldozat szerepéből kiinduló konstrukció mindent kizár, ami ebbe a narratívába nem illik bele: természetesen mindig mások viselkednek embertelenül, a zsidókkal mások kegyetlenkednek, sosem a visszaemlékező. Sérelmeket elszenvedtek, de nem okoztak. Lelkifurdalásra, önkritikára alig akad példa az emlékek sorolásánál. Dombrády azzal vádolja Sárát, hogy tudat alatt a kádárista történelemszemléletnek akar megfelelni. Hasonlót érez Lengyel László is Sára filmjeinek lezárása kapcsán. „Bizonyos értelemben a Pergőtűz is újra meg újra azt sugallja, hogy a Don-kanyar rémes volt, de hála isten, hogy most már itt vagyunk, harminc éve Kádár uralkodása alatt, és azóta minden jól megy...”³⁵ Lengyel szerint Sára filmjeinek vége legtöbb esetben révbe érés, de nem azért, mert így akart megfelelni a rendszernek, hanem mert a megszólalók így érezték megszólalásuk pillanatában. Ez is része a szubjektív emlékműnek. Székely Gabriella a *Filmvilág* egyik kerekasztal-beszélgetésén számon is kéri Sárától, hogy nem kölcsönösen okozták-e a sérelmet filmjei szereplői, hogyhogy nincs tér a rémálmoknak és lelkiismereti problémáknak filmjeiben. Sára az élethalálharc motívumát emeli ki ellenérvként, amely a túlélőt felmenti az utólagos filozofálás, moralizálás alól. Székely szerint ez nem is a szereplőktől, hanem a rendezőtől várható el: „A vászonra vitt valóságanyag mégsem azonos a valósággal. Műalkotásról van szó, amely igenis tükrözi az alkotó szemléletmódját.”³⁶

A SZEREPLŐK

Aki látta annak idején, annak húszéves emlék már a *Krónika* utolsó vetítése a Duna Televízióban. A nyolcórás moziváltozat, a *Pergőtűz* nézettsége pedig egyszerűen megállapíthatatlan, hiszen alig játszották, összesen egyszer vetítették le egyben az egészet, részletei néha láthatók filmklubokban, rendezvényeken. Frissebbé teheti a televíziós sorozatról alkotott képet, hogy az évforduló kapcsán a Duna World csatorna 2012 telén teljes terjedelmében sugározza, de továbbra sem lesz könnyű ezt megkülönböztetni az egykor

mozivetítésre szánt változattól. Nem egyszerűen rövidítésről van szó. A *Krónika* időhatárai 1942 tavaszától, a sorozásoktól 1943 tavaszáig, a hazatérésig

34 Dombrády (2011) 558.

35 Székely (1989) 34.

36 Uo. 32.

húzódnak, a harcokkal egyenértékűen mutatva be az előzményeket, a szereplők személyes előtörténeteit, néhányukat egészen hazatérésükig követve, a *Pergőtűz* pedig az 1942. január 12. körüli harci eseményekre koncentrál. Láthatóan cél volt a „nézhetőség”, az alkotók a sorozatot a vetítőtermi befogadásra adaptálták, nagyobb hangsúlyt fektettek a drámaiságra, rövidebbek a vágások, kevesebb a monológ. A *Krónikában* önálló epizódként szereplő interjúkat feldarabolták, és a megfelelő tematikai egységbe illesztették. Az interjúk sorrendje is megváltozott, a film időben visszafelé halad. A drámai hatást szolgálják az elhangzottak ellenpontjaként gyakran bevágott rövid filmhíradó-részletek, az özvegyek, a fekete kendős parasztasszonyok örök gyászának megidézése. Özvegyek a *Krónikában* egyáltalán nem szerepelnek, viszont szembeötlő a teljességre törekvés: ezért a tág időhatárok, a sok állandó szereplő, akiknek lehetőséget teremtenek történetük végigmondására. Nem mindenki szerepel sok epizódban, vannak, akik csak egy-egy részben tűnnek fel, alkalmi szereplőként, mert személyes történetük a teljes história csak egy rövid eleméhez kapcsolódik. Itt újabb szálként ráfonódik a többiek meséjére, majd észrevétlenül eltűnik szem elől. A szálak, akár egy hajfonatban, egymás mellett futnak, megőrzik különállásukat, de minden egyes szál erősíti a fonatot. Természetes, hogy az értelmiségi figuráknak nagyobb szerep jut: a vezérkari tiszt, a tábori lelkész, a kántortanító, az orvos, a tartalékos és hivatásos tisztek, akik a kezdetektől reflexiókkal figyelték az eseményeket és saját sorukat, jobban kifejezik magukat, egészen egyszerűen érthetőbbek, mint a különböző nyelvjárásokban beszélő parasztemberek. Az ő emlékeik töredékesebbek, epizódokat sorolnak egymás mellé, történeteik egymásutánjának nincs belső koherenciája, gyakran az időrend is felborul, ugrálnak egyik helyszínről a másikra. Az összekötő elem a történetekben általában egy személy, a beszélő, az események sorrendisége kevésbé számít. A tisztek – értelmiségiek – mindig az összefüggések megértésére törekednek, reflexióik nem korlátozódnak önmagukra, inkább szituációkat értelmeznek, és azokon belül helyezik el valamilyen szerepben önmagukat. Perspektívájuk más. A közkatonák történeteinek íve a behívó kézhez vételétől a kiutazás viszontagságain át a harci események általuk átélt epizódjaiig terjed, majd sebesüléssel, fogsággal, hazatéréssel zárul. Mindig az elbeszélő áll az események középpontjában. A tisztek és a közkatonák perspektívája a végtelen hosszúnak tűnő hazavánszorgással ér össze, itt már nincs érzékelhető hierarchia az elbeszélők státusában, minden ebből eredeztethető különbség eltűnik, ekkor már mindenki csak saját magával törődik. A menekülés végfázisában nemcsak tiszt és baka közeledik egymáshoz, de a munkaszolgálatosokkal is közössé válnak esélyeik és szenvedéseik,

igaz, közösséget még ekkor sem vállalnak egymással. Külön érték a sorozat nyelvi sokfélesége. Az egyszerű emberek nem okvetlenül pontosak, ha pusztán adatközlőnek tekintjük őket, de ha egy szakaszvezetőtől azt halljuk, hogy: „még a hó is égett”, megdöbbsent a kép ereje, egyértelmű, miről van szó. A tisztek (köztük több vezérkari tiszt) olyasmikről számolnak be (hátszág-i eseményekről, a fővezérségen lefolyt kihallgatásról, a Göring születésnapján történt németországi találkozásokról és tárgyalásokról), amiknek gyakran már ők az egyedüli élő szereplői, egyben tanúi. Néhányuknál jól érezhető a közlés belső kényszere: tehernek érzik soha el nem mondott történetüket. Fontos szerepet játszottak, a történelem alakítói voltak, és ennek feltárása személyes felelősségük. Szereplőknek érzik magukat egy meg nem írt történelemkönyvben. Különösen érezhető ez Lajtos Árpád elbeszélésében, akinek emlékirata csak 1989-ben, a szerző halála után három évvel jelenhetett meg, és akkor sem a teljes kézirat.³⁷ Kádár Gyula a forgasatok napjaiban halt meg. Már nem tudta végigmondani a saját krónikáját: egy ponton a kép kimerevedik, és csak hallgathatjuk őt: egy valószínűleg az előkészítéshez készített hangfelvétellel igyekeztek az alkotók lezárni az egyik kulcsszereplő történetét. Rummy Lajossal is utolsó percben készült felvétel: a bemutató évében, 1982-ben meghalt, az elkészült filmet talán nem is látta már.

Sokan vezettek naplót kinn a fronton. Sokan dokumentálták a történeteket belső kényszerből, mint Boldizsár Iván, dr. Magass Miklós tábori lelkész, Szakács József, Zetelaky Tibor vagy dr.

37 Lajtos (1989). Ez még egy rövidített, cenzúrázott változata az eredetileg 1961-ben, a magyar katonai elhárítás utasítására írt memoárnak, melynek eredeti kéziratát Szigethy Gáborra hagyta Lajtos. A teljes változat csak 2000-ben jelent meg a Holnap Kiadónál az ő gondozásában. Szigethy Gábor: *Életfogytiglan. Kortárs*, 2000. 3.
<http://epa.oszk.hu/00300/00381/00034/szigethy.htm>.

38 Kónya (1996).

39 Lajtos Árpád 1944–48-ig szovjet hadifogságban volt, majd hazatérése után 1949-ben letartóztatták, és 1950-ben kémkedésért 7 év börtönre ítélték. 1956

Kovács Zoltán és dr. Vámosy József orvosok. Néhányan kevéssel hazatértük után – vagy éppen évtizedekkel később – írták le visszaemlékezésüket. Akik a feljegyzéseiket emlékeztetőként használták, jobban, összeszedettebben, szinte előreszerkesztett formában beszéltek az interjúkban, megkönnyítve a filmek dolgát is. A legkorábban megjelent frontnapló, Kónya Lajos már említett írása a filmsorozat egyik forrásául szolgált.³⁸ A napló rendkívüli időpontban, 1956-ban jelent meg először: Lajtos Árpád és Kádár Gyula azokban a hetekben jött ki a börtönből, mikor Kónya naplója nyilvánosságot kapott.³⁹ A film

készítésekor a szerző már nem élt, így nem szerepelhetett. Naplójának bevezetőjében így ír: „A harcok szüneteiben menedék volt az írás. Sokszor egy hevenyészett lövészgödörben kuporogva írtam. Gránátok csapkodtak körülöttem, s egy-egy közeli becsapódásra megszaladt kezemben a ceruza. A Don veszélyekkel teli füzéseiből sebesültek jajszávat hozta a szél, s émelyítő, kesernyés hullaszagot. Egyszerűen és tömören kellett írnom, ahogy a zsebbe való füzetecske és az idő diktálta. De mindig az igazat írtam, a látott és bőrömmön érzett valót.”⁴⁰

Egyes szereplők részleteket olvasnak fel feljegyzéseikből, érzékeltetve, mennyire ragaszkodnak a pontossághoz. Nem akarnak hibázni, érzik szavaik súlyát. Ezek a részletek csak akkor gyengítik a filmet, amikor átveszik az élőszó szerepét. Akad olyan szereplő, aki egyes témákról kizárólag felolvas. Hiába drámai erejük néhol ezek a szövegek, ez az erő mégsem érvényesül, a felolvasás az élőszóval szemben mindig alulmarad.

A továbbiakban kizárólag a televíziós változatról lesz szó, vagyis a *Krónikáról*. Gazdagabb anyaga, a tágabb időhatárokból tárgyaló történetek sokfélesége érdekesebbé és alkalmasabbá is teszi az elemzésre, mint a harci krónikára összpontosító *Pergőtűz*, melynek hiányosságait és érdemeit Dombrády Lóránd részletesen elemezte. Forrásul az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tárában őrzött timekódos megtekintő VHS példányokat használtam, a teljes televíziós sorozat videoátiratát.⁴¹

A SZERKEZET

A sorozat 25 epizódból áll, az előhanggal indul, egy önálló portréval – Zelk Zoltánéval. Ezt egy elsősorban az erdélyi és a bácskai bevonulással foglalkozó bevezető epizód követi *Előzmények* címmel, amelyben a megszólaló vezérkari tisztek látletet adnak a magyar hadsereg állapotáról. Majd ismét önálló portré következik, Fazekas György munkaszolgálatos monológja. További három portré található még a sorozatban, Boldizsár Iván íróé (8. *Tűzkeresztség*), Sigmond Olivér hadnagyé (13. *Harcelőrs*) és Gallyas Ferenc ta-

augusztusában szabadult. Kádár Gyulát a szovjet katonai bíróság 1945-ben mint háborús bűnöst 15 év kényszermunkára ítélte. 1955-ben engedték haza a Szovjetunióból. Itthon azonnal letartóztatták, vizsgálatot rendeltek el ellene, 1956 szeptemberében szabadult.

40 Kónya (1996).

41 Az idézetek után a megszólaló neve, az epizód száma, majd a timekód perc és másodperc adatai szerepelnek. Azoknál az idézeteknél, amelyeket Sára Sándor *Pergőtűz* című könyvéből vettem át, az oldalszámot adom meg lábjegyzetben.

náré (18. *Haditudósítás*). E három portré közötti négy-négy epizód mindegyike más hónaphoz van illesztve, hozzájuk a kinn tartózkodás, a harcok újabb szakaszai köthetők. Boldizsár Iván portréja 1942 tavaszának eseményeihez kapcsolva szerepel, bár elbeszélése a teljes doni részvételéről szól, augusztustól szeptemberig. Sigmond Olivér portréját az állóháború epizódjainak lezárásaként helyezte el Sára az 1942-es év végére, ez egybe is vág a tartalmával, Gallyas portréját pedig 1943 januárjának kulcseseményei közé, az *Áttörés* és a *Kitörés* című epizódok közé helyezte, egyfajta dramaturgiai csúcsként. Története alkalmas is erre, Gallyas világnézete gyökeresen megváltozik a Donnál átélt élmények hatására. Mind az öt önálló interjúnak súlyos dramaturgiai funkciója van, szerepeltetésük helyét nagyon átgondolt döntések határozzák meg.

Miért tett két portrét rögtön a sorozatot elejére Sára? Mindjárt a kezdet kezdetén szembe kellett nézniük az alkotóknak egy nehéz kérdéssel: hogyan szerepeltessék a munkaszolgálatosokat? A 2. magyar hadsereg mellé ugyanis a Donhoz negyvenezer munkaszolgálatost vezényeltek ki,⁴² a hadsereghez tartozó, de nem harcoló alakulatként. A munkásszázadok a hadsereg igényeit szolgálták ki: a megszólalók futóárkokat ástak, a védelmi szakasz kiépítését végezték, elosztó központokban segédkeztek. „Ott voltak a zsidók, ezek a munkaszolgálatosok, aztán ezek csináltak oda a posványra hidat, ami Devicát összekötötte Urival. Vitték a fát, és hát kényelmesen nem bántak velük, ütötték, verték őket, hogyha olyan emberek voltak mellettük.”⁴³ (Varga József) A fronton egymás mellett éltek katonák és munkaszolgálatosok, közös csapások érték őket, együtt szenvedték el a hideget, a rémes körülményeket, de sohasem alkottak közösséget. Mindkét fél nagy hangsúlyt fektetett az elkülönülésre, amit a sorozatnak is érzékeltetnie kellett. Sárának ezt úgy oldották meg, hogy mielőtt belekezdték volna a 2. magyar hadsereg krónikájába, egy közbeszúrt, az előzményeket ismertető epizód köré rendezve két munkaszolgálatossal elmondatták önnön históriájukat, a kiemeléssel hívva fel a figyelmet sajátos helyzetükre. Így mindenki számára világos, milyen szerepben, milyen sorsra számva kellett a Don mellé menniük. A továbbiakban már a többi munkaszolgálatos-interjút (Kornis Pál, Nemes Tibor, Radó János, Sallai Elemér, Stráhl Sándor) beleszőhették a katonák elbeszélései közé.

PORTRÉK

⁴² Ungváry (2004) 121.

⁴³ Sára (1988) 170.

Ha a *Krónika* eposz, Zelk Zoltán verse, az „Elátkozva a hatodik napot” az in-

vokáció hozzá. Zelk lírája adja a felütést, a megszólítást a teljes sorozathoz. Interjújában más verseket is felolvas – neki a vers a tökéletes forma az emlékek megidézéséhez, nem más ez, mint a tisztek frontnaplói: az ő célja is a pontosság. Zelk minden társa közt a legtoleránsabb a munkaszolgálatosokat vezető tisztekkel, keretlegényekkel, a szörnyűségek között is a megőrzött emberség kimagasló példáival a legrémesebb szituációkat is képes feloldani – és van ereje megköszönni az életmentő segítséget azoknak, akik hazatérését elősegítették. Igyekszik a szenvedés helyett a jóra emlékezni. Az életet az irodalom adta keretből szemléli, megemlékezik költőtársáról, Pásztor Béláról, még líráját is értékeli, mert anélkül tébolyát és pusztulását sem tudja elmesélni. „Nem volt nagy költő, de finom, nemes hangú költő volt, legjobb versét odakint írta Éhség címmel, amit nekünk úgy kellett meghallgatnunk, hogy felsorakozott a század, és némán állva végig kellett hallgatnunk, hogy a velünk szemben álló Pásztor Béla fölolvassa a költeményét.” (Zelk Zoltán 1. 21. 7.21) A századparancsnok, az emberséges, angolbarát, de korábban sikkasztáson kapott exkatonatiszt, „Gusztai bácsi” (Eckl Gusztáv tartalékos főhadnagy), rejtői alak. A katonák szintén Rejtő világába illő menetét egy húszéves kijeji táncosnő társaságában bricskán utazó főhadnagy nyitja, a csontsovány muszosok menete követi, a sort a szekerek zárják, s Rejtőt idézi parancsnoka is, mikor látja Zelket elesni: „Keljen fel, Zelkovics, ez rosszabb, mint az idegenlégió, itt menni kell vagy meghalni.” (Zelk Zoltán 1. 11. 01) Alighanem ő az egyetlen a világon, aki a két keretlegényt, Varga tizedest és Kovács őrzetöt angyalokhoz hasonlítja – igaz, ők életmentők voltak. Zelk életét többször is az irodalom menti meg. A németbarát és antiszemita Kolozsi főhadnagy – aki a kivezényelt munkaszolgálatosokat egy asztalnál cvikkeresen ücsörögve fogadja a néptelen vihovi erdőben – tiszteli benne a költőt, és segítséget nyújt neki. Hogy mennyire voltak meggyőződéssel antiszemiták a keretlegények, tisztek, erre nem Zelk Zoltán a legjobb forrás, akkor sem, ha elbeszéléséből nem hagyja ki a veréseket, megaláztatásokat sem. Megbocsátó hangneme kiszélesíti mondandójának tárgyát: nemcsak a munkaszolgálatosok sorsa, hanem a teljes sorozat szép bevezető epizódjává teszi a vele készült interjút. Ellenpontozza Zelk lágyágát a másik munkaszolgálatos-portré, Fazekas György miskolci újságíróé. Sáráék választását valószínűleg befolyásolta, hogy 1979-ben megjelent visszaemlékezése munkaszolgálatos éveiről.⁴⁴ Sokkal keményebb, mint Zelk. „Ezt harag nélkül, de el kell mondanom” – lehetne a mottója. Tárgyilagosan meséli el történetét az 1938-as első zsidótörvénytől hazatéréséig. Ha van főmötívuma Fazekas elbeszélésének, az a megaláztatás. Az erdélyi bevonuláskor

⁴⁴ Fazekas (1979).

még katona, majd karámok közé zárják, fegyver helyett lapátot kap a kezébe, és megszűnik emberi, polgári státusa. Ez a legfájdalmasabb számára. Nemhiába meséli el olyan aprólékos részletességgel, hogyan talált hullapakoláskor damaszt zsebkendőt és selyem alsónadrágot egy halott zsebében, hogyan kezdett azonnal vetkőzni, mert bármi lesz is, „Mangold Béla Kolos gatyában akarok megdőglenni” (Fazekas György 3. 54. 34) (Az elegáns úri szabó termékét egyébként újságíróként sosem tudta volna megfizetni.) A tiszték az ő történeteiben kegyetlen vadállatok – akad köztük, akit elmeógyógyintézeti kezelés után vezényeltek a munkaszolgálatosok mellé –, akik szórakozásból motorral gázolnak a bevagonírozásra váró zsidók közé, kopaszra nyíratják az ortodoxokat, nyakig a tisztí latrinában állatják őket mindennap, amíg a laktanyában állomásoznak, ostorral csapnak rá, ha bele mer inni a ló vizébe, akikkel szemben meg kell tanulnia nem visszaütni – ha túl akarja élni. „Minden félreértéssel szemben szeretném leszögezni, mi nem a 2. magyar hadsereg katonái voltunk, mi nem egy német egyenruhás ellátó századba beosztott emberek voltunk. Egész egyszerűen rabok, belső hadifoglyok voltunk, akikkel minden nemzetközi konvenciót megsértve bántak. A kirablástól, a veréstől, az éheztetéstől kezdve egészen addig, hogy én láttam hülyére verve bajtársamat, aki ezt a bánásmódot nem bírta ki, és soha nem lett belőle ember, és nem is tért vissza. Ezt harag nélkül mondom, de el kell mondanom.” (Fazekas György 3. 57. 48)

Boldizsár Iván kiemelt szerepeltetésének oka egyértelmű: szükség volt egy „népfrontosnak” eladható progresszív középosztálybeli értelmiségire. Rangja is érdekes: karpaszományos hadapród őrmester, valahol félúton tiszt és baka között. Kéthetes kisfiát hagyta otthon, apja megjárta az első világháborút – lelkes bevonulásról természetesen az ő esetében sincsen szó. Alakja alkalmas a közkatona perspektívájának megjelenítésére is, amit értelmiségiként képes koherensen ábrázolni, összefüggően megfogalmazni. Mint sokan mások, interjúja alatt a fronton vezetett kicsi, apró betűkkel sűrűn teleírt noteszét forgatja, gyakran idéz. Teherautón teljesített szolgálatot, 8-9 kilométerre a front mögött. Eredeti feladatuk élelmiszer- és lőszerszállítás volt az első vonalba. Elbeszélésének érdemi része a visszavonulás története. Érzékletesen írja le a küzdelmet a fagy ellen, a lassú vánszorgás epizódjait. A fronton megfordulók minden fajtáját felveszi a teherautóra, ahol rangidősként ő a parancsnok. Nem tesz különbséget altábornagy és munkaszolgálatos között, akinek szüksége van rá, elviszi egy darabon. Pozitív szerepe mindig fokozható: két társával egy égő kórházból 27 sebesültet ment ki, amiért bronz vitézségi érmet kap. Ez nem akadályozza abban, hogy kórházi kezelése után „megszakítsam kapcsolatomat

a magyar királyi honvédséggel. Hazajöttem Pestre, és valamiféle fél-illegálisban éltem.”⁴⁵ (Boldizsár Iván 6. 07.11. 01)

Sigmond Olivér szerepeltetése hasonlóképpen jól átgondolt döntés volt, más szempontok alapján. Dramaturgiai okokból szükség volt legalább egy szereplőre, akinek portréján keresztül a hivatásos ludovikás tiszt karaktervázát is megrajzolhatták, de olyat választottak, aki katonaiskolás korától rendre szembekerült a hadsereg elvárásaival. A tiszt portréjának megrajzolására nem volt alkalmas más. Kéri Kálmánt, Lajtos Árpádot, Kádár Gyulát háború utáni börtönéveik politikailag terheltté tették, nem is beszélve Kéri recski éveiről. Ezeket a tényeket egy korrekt portréból kihagyni nem lehetett, beszélni róluk viszont nem volt szabad. A nagy fegyvertény esetükben az volt, hogy egyáltalán megszólaltak, bár a megszólalásuknak voltak korlátai. Talán nem is akartak volna másról beszélni, mint a filmsorozat legszűkebben értelmezett témájáról, mert mondandójuk egyébként nem lett volna szalonképes Kádár János televíziójában. Más szempontból volt politikailag terhelt Major Ákos hadbíró, aki személyesen vett részt Jány Gusztáv népbírószági perében, és több politikai perben, még 56-os perekben is volt védő. Sigmond Olivér ideális választás volt, már akadémista korában is renitensnek számított, karrierjét mindjárt lefokozással kezdte. Kellő kritikával beszélt a tisztikarról, s ez a kádárista cenzúrán is átsegítette, vállalhatóvá téve emlékezését. Másként nem lehetett pozitív szereplőként ábrázolni egy hivatásos tisztet 1982-ben, csoda, hogy sikerült Sáráéknak találni egy ilyen ellentmondásokkal terhelt, de összességében mindenki számára elfogadható szereplőt. Ugyanakkor katoná volt, aki végigcsinálta az erdélyi és a bácskai bevonulást. Alakulata a vérengzésekkor a közelben volt, be is számol a pogromokról: „A jégbe vágott léken keresztül belelövöldözték a zsidókat a keresztény alkalmazottaikkal együtt meztelenre vetkőztetve a Dunába. Pillanatok alatt tudtuk, miről van szó, és én attól féltem, hogy belekeveredik az alakulatunk, és akkor soha az életben nem lehet rólunk lemosni, hogy mi ebben részt vettünk. De hát szerencsénk volt, hogy nem így történt.” (Sigmond Olivér 13. 14. 00) Rossz taktikai húzása – rohamárkász tanfolyamra jelentkezett, csak hogy elhagyhassa a Délvidéket – kijuttatta a Don-kanyarhoz, ahonnan csak nagy

⁴⁵ Sáráék sajnos nem tudtak ellenállni a kísértésnek, és vele egyedül a háború utó-történetét is elmondatták: hogyan koccintott Vorosilov marsallal a Gellért Szállóban egy fogadáson, így legalizálva háborús kitüntetését, aztán elmeséli, hogyan úszta meg, hogy a Donon soha meg nem történt találkozását Rákosi röplapjával megírja annak születésnapjához. A történet nem illik a sorozat szerkezetébe, nehezen érthető, miért nem vágták ki.

nehézségek árán, súlyos betegen szökött meg. A Donnál egy gazdátlan század parancsnokságát vette át, ahol a sok tartalékos tiszt között „fehér hollónak” érezte magát. A kint töltött időről kritikus hangon szól, bírálja századparancsnokát – aki géppuskaállásokkal védte saját parancsnokságát, kivonva az első vonalból –, itt is hamar megtalálja őt a renitens szokásos szerepe. Igyekszik kímélni a katonáit, konfliktusainak a hadvezetéssel mindig ugyanaz az oka: felméri helyzetük reménytelenségét, nem ért egyet a felesleges áldozatokkal. „Ez a terület 4,5 km hosszú, és ezen van egy gyalogszázad. Egy! 182 emberrel. És mi van még? Hát van hozzá egy géppuskaszázad, alárendelve a védőkörlet-parancsnoknak, ez áll 16 gépből. Kész. Mi van még? Van egy aknavetőszázad 12 csővel. Slussz. Mi van még? Van egy kapocs tartalékszakasza egy páncéltörő ágyúval, néhány nehézgéppuskával. Kész. Ezzel kell itt fenntartani a vonalat? Ezzel. Mélységi tagozódás? Nincs. Még mélyebben? Semmi. Hol a tüzéség? Valahol itt hátul. Oriási!”⁴⁶ (Sigmond Olivér 13. 18. 25) Próbálja jó szervezéssel, a szabályzattal nem törődve biztosítani a létfenntartás minimális feltételeit. „Ezen nem lehet máshogy segíteni, mint erőszakkal, és szerezni kell, szerezni mindenáron, bárhol, mindegy, hogy hogyan. Arra az elhatározásra jutottam, hogy létre fogok hozni egy osztagot, amelyik kíméletlenül lop, rabol, amit tud. Szerveztünk egy ilyen gárdát, ez egy 12 főből álló, zömmel pesti vagányokból összeszervezett brigádot jelentett egy hadapród őrmester vezetésével. Honnan lehet szerezni benzint? Hát honnan, a németektől. Loptak a németektől benzint.” (Sigmond Olivér 13. 22. 31) Berendeztek egy fürdőt hátul a faluban, ahol mindenki tisztálkodhatott, kimosták a ruhákat, tetvetlenítettek, szereztek tehenet, lovat, kecskét, magtárakból gabonát. Sigmond elbeszélése jó példa arra is, hogy Sárának nem szépítik a hadsereg kint tartózkodásának hétköznapijait: a túlélésre hivatkozva vállalják a rabló, fosztogató magyar katona ábrázolását a filmben, mindezt egy tiszt szájából. Az ukrán lakossághoz való viszonyról, illetve azok reakciójáról természetesen nem történik említés. Hazatérése után Sigmond szobrászművész lett, a katonatisztból lett művész figurája bizonyosan imponált a filmeseknek. Ugyanakkor nem nevezhető tipikusnak alakja. Szimpatikus személyisége, liberalizmusa rombolja a fasiszta hadsereg negatív mítoszát, annak ellenére, hogy a hadsereget ő maga is súlyos kritikákkal illeti.

Az utolsó portré egy tartalékos tiszté, Gallyas Ferenc haditudósítóé. Ő személyesíti meg a revizionista ideológiával megtévesztett jobboldali értelmiségi alakját, aki a háborús propagandával való teljes azonosulástól fronton szerzett

tapasztalatai hatására eljut a tagadásig, az aktív németellenességig. A makói

⁴⁶ Sára (1988) 106.

református polgári iskola magyar–német szakos tanáráként jelentkezett önként a haditudósító századba. Nem akart kimaradni a villámháborúból, úgy érezte, karrierjének is használhat ezzel a lépéssel. Indulás előtt Kádár Gyula vezérkari ezredes fogadta a haditudósítókat, ekkor felhívta Gallyas figyelmét a Blitzkrieg lehetséges kudarcára: „Számolni kell azzal, hogy a háború elhúzódik, a két óriás kivéreztetni egymást. Pillanatig nem fordult meg az agyamban, hogy Kádárnak igaza lehet.” (Gallyas Ferenc 18. 08. 10) „Mi őszintén hittük azt, amit mondtunk. Nem propagandaszólamnak tekintettük. Meg voltam róla győződve [...] az iskolában is azt tanítottuk a térkép előtt, hogy néztek, 21 millió magyar volt, és ebből elvettek, a Kárpátok koszorúzta szép országból elvettek kétharmadot, ezek a bitangok megcsonkították az országot, és azt mondták, hogy ez békeszerződés. Holott az, amit Trianonban csináltak velünk, az a legdurvább lábbal tiprása volt minden emberi jognak [...] a mi országunk megcsonkítása eleve lehetetlen helyzetet teremtett a Kárpát-medencében, nekünk ezen segíteni kellene... Dunának, Oltnak egy a hangja – ki kellene békülni ezekkel a népekkel [...] a trianoni békeszerződést mi azért is bitang, ostoba cselekedetnek tartottuk, mert ezt a kibékülést is lehetetlenné tette. Ebben a szellemben nevelkedtem, ebben a szellemben neveltem, és ebben a szellemben mentem ki is. Meg voltam győződve róla, hogy nekünk történelmi hivatásunk az, hogy a mi kis népünket, családunkat, a kereszténységet – presbiter voltam a református egyházban – védelmezem, helyesen teszem, hogy ki akarom venni belőle a részem, nemcsak szavalni akarok róla.” (Gallyas Ferenc 18. 10. 43) A fronton azonnal összeütközésbe került a cenzúrával. „Ilyen kérdésekkel ne foglalkozz, ezeket a kérdéseket ne írd meg, ezek a kérdések a felső vezetés előtt ismereteseek, de ezek az írások nem alkalmasak arra, hogy otthon a lakosságot megnyugtassák. Tehát ezekkel ne foglalkozz, ilyeneket ne is továbbíts hozzánk.”⁴⁷ (Gallyas Ferenc 18. 21. 30) Megütközött azon, hogy az élelmiszerraktárak templomokban vannak berendezve, a katonák nem kapják meg a téli felszerelést, látta, hogy a valóság egészen más, mint ahogy elképzelte. Hosszú utat tett meg lélekben és a valóságban 1943 februárjáig, amikor a szovjet hadifogolytáborban megfogalmazta kiáltványát: „Negyvenezer magyar hadifogoly nevében: Magyar véreim! Tudjátok meg, a 2. magyar hadsereg nincs többé. Tízezrek estek el felsőbb parancsra... Mi célja, mi értelme volt ennek a mérhetetlen áldozatnak a magyar nemzet szempontjából? Milyen magyar érdekek szolgálatában alusszák örök álmukat magyar honvédek tízezei hazájuktól kétezer kilométer távolságra, a Don menti orosz hómezőkön? Ma már megállapíthatjuk: ez a háború magyar célokat

47 Uo. 114.

nem szolgált soha... Tagadjuk meg a segítséget Hitlertől, katonában, élelmi-szerben egyaránt. Ne engedjük tovább nyújtani a háborút, a szenvedést, a magyar éhezést, minden magyar jelszava legyen: egyetlen katonát, egyetlen dekalisztet, egy deka vaját se többet Hitlernek!”⁴⁸ (Gallyas Ferenc 18. 55. 00)

TALÁLKOZÁSOK

A sorozat további 20 epizódja interjúfüzér. Akadnak hosszú monológok, a megszólalások hossza, ritmusa a témától függ. Ahogy Sára írta, az anyag valóban szervezte önmagát. Voltak bizonyos tematikai csomópontok, melyek „adták magukat”, több elbeszélésben helyet kaptak, mert olyan erős hatásuk volt az elbeszélőre, hogy negyven év után is kiemelkedtek az események hosszú sorából. Ezek a motívumok árulják el, hogyan vélekedtek a Don túlélői az őket érintő fontos kérdésekről, őrizhetnek árulkodó lenyomatokat az egykori katonák gondolkodásmódjáról, és ha valahol, itt keresgélhetjük Sára, Csoóri és Hanák műltszemléletének nyomait is. A témákat a visszaemlékezők emelik ki, köréjük gyűjtve mindazt, amit fontosnak tartanak elmesélni a múltból. Természetesen kiemelkednek közülük a harcok leírásai, egyes háborús események: hídfőcsaták, az állóharc, az orosz áttörés, a magyarok kitörése. Engem inkább az ezeket körülvevő „járulékos elemek” vonzottak, amelyek ráadásul könnyen meghatározhatók, mert nagyjából minden szereplőnél azonosak: a bevonulás és a búcsú képei, szóba kerül, hogyan viszonyultak a nekik szánt doni szerephez, beszélnek a munkaszolgálatosokról, velük való kapcsolatukról. Már oda-felé sokkolja a szereplőket az éhező lengyel lakosság és a kényszermunkára kihajtott, agyondolgoztatott és ugyancsak éhező zsidó nők látványa. Kulcsfontosságú az orosz lakossággal való együttélésük csendes hétköznapijainak leírása, sok-sok apró történet alkot mozaikot. Fontos számukra, hogy elmondják elítélő véleményüket azokról a német alakulatokról, amelyekkel a doni tartózkodás különböző szakaszaiban összetalálkoztak és konfrontálódtak. A közkatonák epizodikus történeteit egészíti ki, emeli tágabb összefüggésekbe a tisztek elbeszélése a hadsereg hiányos felszereléséről, a küldetés kockázatainak mérlegeléseiről, helyzetelemzéseik, beszámolóik a németekkel vagy a fővezérrel folytatott tárgyalásokról.

A katonák más-más várakozással indultak a frontra. Gallyas az egyetlen önkéntes a filmben. Voltak – különösen a tartalékos tisztek körében –, akik önként nem jelentkeztek ugyan, de egyetértettek a küldetéssel: „Megjött az indulási parancs. Táborigi mise, az ottani plébános tartott egy lelkesítő beszédet

48 Sára (1988) 142.

nekünk: hogy hát legyünk tisztában azzal, hogy oda, ahova mi megyünk, oda tulajdonképpen jót viszünk. Tudvalevő, hogy a szovjet ellen menni azt jelenti, hogy Európát mentjük a kulturálatlanságtól és a kommunizmustól. Ilyen szellemenben nevelődtünk, ezt bizonyos mértékig el is fogadtuk.” (Dr. Vámosy József 4. 11. 42) „Pécs népe búcsúztatta Baranya fiait, a 8/III. zászlóalj. Ki-húztuk magunkat, délcegséget mutattunk. Mosolyogtunk? Ki tudna erre válaszolni. Az tudom, hogy úgy nem döngött a pécsi aszfalt a díszmenettől, mint akkor. A 8/III. zászlóalj fiai ezzel a tisztelegéssel köszöntek Pécs népének.”⁴⁹ (Lengyeltóti János) A filmsorozatban megszólaló közkatonák véleménye megszólalt a doni részvételtől. Sokan vesztették el apjukat az előző háborúban. „Nem volt éppen kellemes vagy könnyű az indulás, főképpen azért, mert apám annak idején a fronton halt meg, ugyancsak arrafelé, amerre indultam, és anyám el se tudta képzelni, hogy onnan vissza is lehet jönni.” (Dr. Kovács Zoltán 4. 12. 52) Azt viszont nem lehet mondani, hogy mindannyian elutasítóan álltak volna a részvételhez. „Hát ez egy kirándulás, villámháború, majd ezután is az lesz, a Don pár száz kilométer, aztán lemegyünk Turkesztánba. Még olyan sztorik is voltak, hogy milyen jó ott a dinnye. Turkesztán a kiskatona szemében, főleg az egyszerűbb embereknek olyan meseország volt, ahol az Ezeregyéjszaka meséi majd meglevenednek.” (Somogyi Géza 4. 16. 04) Sokakat csábított a hódítással együtt járó zsákmányszerzés lehetősége. Az induló katonákat ügynökök keresték meg, felvilágosítva őket, mit érdemes szerezni, sőt biztatták őket, hogy nagyobb katonaládát csináltassanak, abba több minden befér. Legnagyobb értéket az ikonoknak tulajdonítottak. Az utazás a magyar határig nem volt kellemetlen: „Kezdetben vígan mentünk, mert ahol elment a vonat, összeálltak a cigányok.” (Jászgulyás Gábor 4. 15. 39) „Mielőtt a régi magyar hárt el nem értük volna, parancsot kaptunk, hogy el kell énekelni a Himnuszt. Jóleső érzés öntött el bennünket.” (Gellért Sándor 4. 17. 19) A várakozás időszakának a természetes szorongás is eleme volt: „Nyitott vagonban mentünk, jó idők jártak. Trecsén várát is láttam, amit csak könyvből hallottam, Csák Máté várát. Egy sas magasán keringett Trecsén felett, mintha juhot keresne a magasból, s meg is jegyeztem úgy magamban, minket is, mi is arra valók vagyunk, hogy testünket a sas darabokra tépje. Sas alatt a németeket értettem első sorban.”⁵⁰ (Gellért Sándor 4. 15. 04) Érdekes, hogyan fogalmazza meg szorongását egy magas rangú tiszt: „Itt harcolva sokat forgattam, sokat néztem azt a térképet, amely a Don folyását mutatja. Mintha egy halott arca nézne felénk. Mindig ez a képzelődésem volt, mindig ez a látásom, és ismételten hangoztattam a közelállóknak: Nem látjátok,

49 Uo. 192.

50 Uo. 193.

hogy itt a halál leselkedik ránk?”⁵¹ (Rumy Lajos 14. 47. 19) Kádár Gyula vezérkari ezredes lesújtó véleménnyel volt a besorozottakról: „A magyar hadsereg harcos szelleméről beszélni se lehetett. Hát miért mentek? Hiszen a háború célját sem értették meg. Nem volt egy honvédő háború. Nem értették meg, miért kell elmenniük oda, ahol semmi keresnivalójuk sincs. Másodszor. A bevonuláskor egy bizonyos réteg volt érintve, nem az összesség. Miért kell nekem elmenni, amikor a másiknak nem? [...] Egy falura jutott 10–20 ember, akik természetesen áldozatnak érezték magukat.” (Kádár Gyula 2. 39. 19)

A Donig tartó hosszú utazás az első közös emléke a hadsereg katonáinak. Itt találkoztak először leigázott lakossággal, kényszermunkára hajtott zsidókkal, és itt kaptak először kóistolót a szövetségesekkel való együttműködés keserveiből. „Minszknél a németek a vonatot rávezették a zsidókra. Főként nőkre. Akkor megiszonyodtunk.” (Gellért Sándor 4. 18. 58) „Itt találkoztam először zsidó munkaszolgálatosokkal. Nem munkaszolgálatosok voltak, Lengyelországban, gettóban éltek. Ezeket kivitték köztisztasági alkalmazottként a városba dolgozni. Főleg nők voltak, valami iszonyatos szárnalmas formában. Nem tudok mást mondani, a lábaik helyén valami léc volt, egy dobverő, az mindennek nevezhető, azon hús nem volt, csak a csupasz csont... Eszelős-üveges szemmel söpörték az utcát, és – nem volt szabad nekik, de ebből a szemétből, hulladékból, ami ehető volt, azt kiszedték és tömték a szájukba. Valami szörnyű volt nézni, és sajnos el kell mondanom – nem fogja dicsfény övezni honfitársaimat –, mert voltak közöttünk, akik megbolondultak ettől a látványtól és csúfolni kezdték őket. Komolyan kellett közbelépni, hogy hagyják abba. Néha tettelegességre is került volna sor, ha nem lép közbe egy magasabb rendfokozat.” (Somogyi Géza 4. 18. 58) Lengyelekkel is találkoztak: „Körülfogták a vonatunkat kis lengyel gyerekek és Bitte Brot! [kenyeret kérek, kenyeret kérek] kiáltással, könyörgéssel próbáltak tőlünk kenyeret szerezni. Ami nem volt nehéz, mert hát nekünk volt.”⁵² (Kádas Zoltán) „Ahol megálltunk, ott a lakosság körbevett minket, és kenyeret kért. Lesújtó látvány volt. Egyben azt is mutatta, hogy a lengyel nép valahogy a magyarok fele még mindig bizalommal van, nem a német szerelvényekhez mentek, hanem hozzánk jöttek kérni. És hát mi, mondjам azt megfeleztük, ami volt.” (Herencsár Lajos 4. 20. 48) „Volt, aki nevetett rajtuk: »na, ezekkel jól kitoltak, jól megkapták!«, bedőlt ennek a háborús propagandának.” (Somogyi Géza 4. 22. 01) Sokkhatás érte a magyar katonákat, de nem azonos reakciót váltott ki belőlük.

A részvét és sajnálat mellett jól megfért az antiszemitizmus, ugyanez a kettősség jellemzi a magyar munkaszolgála-

51 Sára (1988) 119.

52 Uo. 194.

tos zsidókhoz fűződő kapcsolatukat is. Homogén viszont a németekhez való viszony ábrázolása. Nem találtam olyan megszólalást a teljes sorozatban, amely a németekről másképpen szolt volna, mint közös ellenségről, a velük szembeni utálat minden katonát összefűz. Vajon mennyire reális ez a kép? Valóban nem volt egyetlen normális pillanat sem a német és magyar katonák találkozásakor? Nem cenzúrázták-e magukat esetleg a megszólalók, egyformán démonizálva a német hadsereg minden egyes katonáját? Nem rendezői elvárás eredménye-e ez a homogenitás? Az egyértelmű szembenállás érzékeltetésével, a sok konfliktussal mintha azt akarnák sugallni, hogy a 2. magyar hadseregben mindenki egy emberként utálta a németeket, sőt ha szükséges volt, szembe is szállt velük. Az is lehet, hogy így volt. De feltűnő, hogy amennyire árnyalt a zsidó munkaszolgálatosokkal, az orosz lakossággal való viszony ábrázolása, annyira egysíkúak a német hadsereggel való találkozások példái.

Már a kivonuláskor feszültségek jelentkeztek az egymás mellett vonuló német és magyar katonák között. „A magyarokat nemhogy megtúrt vagy szükséges rossznak, hanem még annál is rosszabbnak tekintették, még akkor is, amikor valamiért hozzánk fordultak. A legkulturáltabb megszólítás: »Hund« [kutya] vagy »Scheiss« [szar] volt. Úton csak ők mehettek.”⁵³ (Bunner László 21. 36. 19) „Összejöttünk párhuzamosan egy német egységgel. Azoknak persze nagyon korszerű, modern hadseregük volt, akkora teherautóik voltak, mint egy vagon. Mi pedig úgynevezett országos járművekkel, vagyis szekerekkel voltunk felszerelve, és az egész zászlóaljnak egy tehergépkocsija volt. »Achtung, jetzt kommen die Zigauner!« Hát minket cigányoknak tituláltak.”⁵⁴ (Érchezyi József 4. 49. 23) Lengyeltóti János megörökönyödésére a magyarok lovait nem engedték a vonatpálya melletti szénakazlakból takarmányozni, csak a sajátjaikat. A magyar katonák rossz kosztot kaptak, a jobb falatok a németeknek jutottak. Visszavonuláskor a viszony teljesen elmérgesedett. „Nem hallottuk azt, hogy mögöttünk jönnek a német urak, bizony belénk hajtottak, és vágták széjjel a sort.”⁵⁵ (Kovács Lajos 21. 36. 44) „A vállamat érte a gépkocsinak az eleje, az oldala leszakította a pokrócot, leszakította a köpenyemet. Kiestem a hóba, és ott vártam meg, amíg elvonulnak. Itt láttam, hogy volt olyan, aki szaladt utána, fölkapaszkodott a gépkocsi végére. Az meg elővette a szuronyát, és a szuronyával vágta, vagdosta az ujját, hogy eressze el.” (Kovács Lajos 21. 36. 44) „A németek is milyenek voltak. Azok nem néztek ám sem

istent, sem embert. Nagyon gyorsan

53 Uo. 97.

elfűjták a gyertyáját a népnek. Az meg-

54 Uo. 205.

volt bennük, hogy kegyetlenek vol-

55 Uo. 98.

tak.”⁵⁶ (Fenyvesi Imre 21. 37. 40) Akadt példa fegyveres szembeszállásra is – legalábbis az elbeszélésekben több hasonló összecsapás szerepel. „Magyar sebesültekkel volt megrakva a teherautó, ponyvával le volt ponyvázva. Elöl, a kocsiban, a fülkében ült egy nem tudom mi volt, szakaszvezető vagy mi volt, az vezette a kocsit, mellette egy zászlós és még valaki. Alig haladnak néhány száz métert, a németek elibe állnak, főhadnagy meg néhány altiszt géppisztolyokkal. Megállítják. A zászlós int, hogy álljanak meg, kinyitja az ajtót, és kérdi németül, hogy mit akarnak. A főhadnagy, a német kiáltott rá: Raus, raus! A zászlós látta, hogy csak hárman vannak, akik harcképesek, azok meg vannak jó páran géppisztolyokkal. Kiszálltak a kocsiból. Erre a németek a kocsi oldalát lenyitották, a magyar sebesülteket mind lerakták a hóba. Ott álltak, jó néhány szán tele volt német sebesültekkel, felrakták azokat. A zászlós ott maradt a sebesültekkel, nézte, hogy sírdogáltak, sírtak, könyörögtek. A zászlós el volt keseredve, előrántotta a pisztolyt, hátul a gumikat összelövdözte. S a kocsi leült, nem tudott továbbmenni. A német főhadnagy észrevette, kiugrott, kapott a pisztoly után. De a zászlósnál már kézbe volt a pisztoly, azt mondta németül: Ne próbáljon hozzányúlni, mert rögtön lelövöm.” (Kozma Szilveszter 21. 38. 18) „Az első ház mellől kilépett egy német hadnagy, és egy Feldwebel, egy őrmester: »Heraussteigen!« [Kiszállni], hát ők akartak menni gépkocsival. Koreh ült hátul, előreszólt a volán mögé: »Százados úr, menjen jobbra!« »Mit mondasz, édes fiam?« »Menjen jobbra!« Mert ez ültében fogta a géppisztolyt, átverte az üveget – később emiatt nem volt melegünk –, puff, a két német feldült. Azt mondja: »Tessék beszállni!« A fenekem alatt érzem ma is, ahogy a két hullán átmentünk, mert még ki se kerülte őket. »Mi lesz ebből, fiam?« »Hát, ha csak nem tetszik jelteni, akkor annyi, hogy nem kell gyalogolnunk.«”⁵⁷ (Kollár Béla 21. 39. 46) Egybevágnak az elbeszélések abban is, hogy a németek miatt történt velük minden rossz: „Aztán visszafelé azt mindenütt megkaptuk, hogy a magyarok disznókutyák. Azt a némettől mindig megkaptuk. Én ott azt is megkérdeztem: Ti vagytok itt miértünk, vagy mi tiértetek? Erre nem kapott az ember választ, az természetes. Ők nem, ők nem vállalták azt, hogy bennünket oda golyófogónak állítottak, pedig a lényeg ez volt.”⁵⁸ (Schwoy Ferenc 21. 42. 58)

Nem ilyen egyszerű a magyar zsidó munkaszolgálatosokkal való viszony ábrázolása. Horthy Miklós hadserege antiszemita volt. De nem volt minden egyes katonája az. És a nyolcvanas évek elején készült interjúkból nem tudhatjuk meg, hogy az elbeszélő a háború éveiben antiszemita volt-e. Nem áll

56 Sára (1988) 98.

57 Uo. 99.

58 Uo. 100.

rendelkezésre más a probléma megértésére, mint azok a bizonyos visszaemlékezésekben fennmaradt lenyomatok, de a filmben szereplő megszólalások gazdag képet rajzolnak elénk. Mindkét fél megszólal, munkaszolgálatosok és katonák sorolják emlékeiket a doni egymás mellett élésről. Amikor a sorozatban a téma ismét felmerül, a nézők már rendelkeznek az alapvető információkkal a két bevezető (munkaszolgálatos-) interjúból. Az első találkozás katonák és munkaszolgálatosok között a felvonuláskor történt. „Jött egy parancs, hogy ki kell menni a falun keresztülvezető útra, és minden apró kavicsot, ami az úton van, föl kell szedni. Hát elkezdtek a fölszedést, és az árokba dobáltuk. Persze senki nem értette ennek az értelmét, de hát parancs az parancs, szedni kellett. Később tudtuk meg, amikor már jöttek a katonák, gyalog, lovon, szekéren, hogy miért volt szükség arra, hogy ezeket a fehér és sárga karszalagos munkaszolgálatosokat kivigyék arra az útra. Mi voltunk a céltábla. Elkezdtek, hogy rohadt bűdös zsidók, miattatok vagyunk itt, akkor jöttünk rá, hogy ez volt a célja, hogy kivittek arra az országútra. Amint elvonultak a katonák, visszamehettünk a házba. Amikor jelentették, hogy órák múlva jön egy másik csapat, újra megcsinálták velünk, úgyhogy a végén megszokottá vált a számunkra.” (Nemes Tibor 4. 35. 56) A doni tartózkodás következő fázisában, az együttlélés hónapjaiban azok a katonák, akik szóba hozzák a témát, mind a részvét, a sajnálkozás hangján szólnak a zsidókról: „A magunkéból adtunk nekik, mert éhesek voltak... Adtunk nekik, ami volt, de nekünk se sok volt. Maradékot adtuk nekik, mert éhesek voltak, meg fáztak is.” (Sára József 12. 31. 26) „Ők hordták a követ siralmas állapotban. Leginkább a löszeres ládák árnyékában húzódtak meg nyári öltözetben, téli ruhát nem kaptak. El volt fagyva kezük, lábuk, rövidnadrágba, 30 fokos hidegbe. El lehet képzelni, hogy mit szenvedtek azok az emberek.” (Kovács Lajos 12. 31. 59) „Láttam olyan esetet, hogy rimánkodott, könyörgött, ott mozgott a löszeres láda előtt, hogy segítsenek rajta. De senki sem segített. Nem segíthetett, azért, mert az zsidó volt. Az ott fagyott meg, ott takarta be a hó. Mi sem tudtunk segíteni rajtuk, mert nem volt szabad még rájuk nézni se. Szólni egyáltalán, csak elmentünk mellettük, végeztük a dolgunkat, mintha mi sem történt volna.” (Kovács Lajos 12. 33. 10) „Grassy⁵⁹ a mostohán kezelt munkásszázad embereinek megtiltotta, hogy a katonákkal beszélgessenek, ő pedig észrevette, vagy jelentették neki, hogy egy katona egy szakaszvezetővel beszélt. Ő azokat megfenyítette.”

59 Grassy József altábornagy. Már 1942-ben vizsgálat indult ellene az újvidéki mészárlásban játszott szerepe miatt, 1944 elején az ítélet elől Németországba szökött. 1945 tavaszán amerikai fogságba került, kiadták a magyar hatóságoknak. A népbíróság halálra ítélte, kivégezték.

(Rumy Lajos 5. 30. 52) Rumy hozzátette, hogy a civil életben a munkaszolgálatos a szakaszvezető beosztottja volt, természetesnek tartotta, hogy beszélgettek. Grassy a munkaszolgálatos beszélgetőt kiköttette, a katonát pedig gúzsba kötötték. Rumyé volt a feladat, hogy ezt ellenőrizze, ő enyhített a büntetésen, ezért megromlott a kapcsolata Grassyval. „Embertelenül bántak velük. Két hétben 100–120-at kaptunk abba a körletbe, az erődítési munkálatokat csinálták. Mondták, két hét alatt el kell fogyni nekik. Hogy aztán mit csináltak, azt el lehet képzelni, de biztosan el is fogyasztották őket. Voltak ilyen magukból kivetkőzött emberek.” (Deáky István 12. 33. 40) Akad azonban a többi között egy különleges visszaemlékezés, amely egy fontos elemében eltér az összes többitől, és ez Kádár Gyula vezérkari ezredes néhány mondata: „Ez a zsidó munkaszolgálatos valami, ez egy rettenetes szegényünk. Rettenetes buta szervezési hiba volt. Munkásszázadokra mindig szüksége van egy hadseregnek. Az első világháborúban is volt, most is minden alakulatban kell ilyennek lennie. De ezt zsidókkal végeztetni! És ráadásul hogyan! Azokkal végeztetni, akiket nyíltan és hangsúlyozottan, majdnem kimondottan pusztulásra ítéltünk, vagy legalábbis arra, hogy az ország területéről eltávolítsuk őket. Megalázzunk lépten-nyomon. Azokkal végeztetni, és ráadásul még kínogni, nem kellően öltöztetni, nem kellően enni adni, nem emberileg érző parancsnokok kezébe adni, ez olyan mérhetetlen szegényünk, amire nem lehet eléggé elítélő szavakat találni.”⁶⁰ (Kádár Gyula 10. 37. 27) A megszólalás különlegessége nem Kádár pozíciójából ered, nem is a tartalma teszi azzá, hiszen másokat is felháborított a jelenség. Ami egyedülállóvá teszi, az a többes szám első személy használata, a „MI” pozíciója, vagyis Kádár Gyula mint magyar vezérkari ezredes felelősséget vállalt a történelemért. Ehhez hasonló példát nem találtam.

Ugyancsak nagyon összetett a hadsereg katonáinak kapcsolata a helyi lakossággal. A háborús ideológia szerint a magyar hadsereg felszabadítóként érkezett a Don vidékére 1942 tavaszán, ezt kezdetben sokan el is hitték: „Ez alatt a hosszú menet alatt, amíg mentünk, az a tapasztalatom volt, hogy mi fölsszabadítjuk azt a lakosságot. Mert hiszen hoztak vaját, tejfölt, satöbbit, cserélgettek a katonákkal cigarettáért és nem tudom, micsodáért, azután diadalkapuk vártak községeknél, hát nekem tényleg az volt az érzésem, hogy fölsszabadítók vagyunk. Ezt csak meg akartam jegyezni. Igaz, ma tudom azt, hogy minden szerencsétlen nép, hogy magának valami jobbat teremtsen, ő kénytelen ahhoz alkalmazkodni, s valószínűleg azok se éreztek velünk, csak hát jó arcot mutattak a dologhoz.” (Rumy Lajos 5. 34. 55) Rumy a megérkezés-

60 Sára (1988) 169.

kor próbált tájékozódni, és utasította a papjait, köztük dr. Magass Miklóst, hogy menjenek el a helyi papokhoz, és készítsenek hangulatjelentést. Magass kritikusan szemlélte a bevonulás szcenárióját: „Volt egy kétes értékű magyar kezdeményezés, hogy ahol mi megjelentünk, állítólag mi foglaltuk el azt a helységet, felállítottak mindjárt egy kettős keresztet: »Itt járt a magyar hadsereg, és visszaadott nektek békét, földet és szabadságot« – ez volt a felírás orosz nyelven is. Hát, kár volt a kettős keresztből gúnyt űzni, az volt a benyomásom, mert nem azért voltunk mi ott, hogy békét, földet és szabadságot adjunk.” (Dr. Magass Miklós 5. 35. 41) Rummy utasította a papjait, hogy az ottani lelkészi hivatalokkal vegyék fel a kapcsolatot, és tájékozódjanak a hangulatról, így Magass is elment a pópához. „Nagyon szép ember volt. És hát ő is igazán meggyőzően, szépen beszélt, hogy miért jöttünk ide? Kell ez nekünk, kell ez nekik? Hogy gondoljuk meg. Mi hirdetjük a szeretetet és hirdetjük az Istent, Krisztust és aztán integetett: hogy lehet az, miért jöttem én ide, és hát hogy menjünk haza. Nem fognak bántani bennünket, engedik, hogy menjünk haza. És hát mit keresünk itt, ennek nem jó vége lesz, mert ezt mondja: Aki kardot ránt – idézte a Bibliát –, az karddal fog elveszni.”⁶¹ (Dr. Magass Miklós 5. 37. 10) Magass kritikusan viszonyul a földosztási próbálkozásokhoz is, amelyeket a magyar hadsereg szervezett az oroszoknak. „Odajön egy őrmester hozzám, Augusztinnak hívták, nagyon értelmes ember volt, állítólag mérnök, őt is azért küldték ki, hogy ott parcellákat osszon, méghozzá eléggé nagy parcellákat, azt hiszem, 2000 négyzetméteres parcellákat kellett kiosztani az oroszoknak, hogy földhöz jussanak. Ő mondta, hogy ez nem megy, nem kell senkinek, mert ők már annyira megszokták ezt a kollektív gazdálkodást, hogy nem tudnak vele mit csinálni. mert hiába osztanak nekik földet, amikor nincs hozzá felszerelés, nincs ló, nincs műtrágya, nincs emberi kéz sem. Ők viszont kollektíve, kivonul a fél magmaradt falu, és megművelik a földeket közösen. [...] Ezzel nem csinálnak propagandát a Hitlerék mellett, az épp az ellenkező hatást éri el.” (Dr. Magass Miklós 5. 26. 12)

A magyar csapatok mindenestre berendezkedtek. Beszállásolták magukat az ukrán portákra, ahol csak asszonyokat és gyerekeket találtak, és elkezdődött a több mint fél éves együttélés. Sokan elmondják, hogy kedvesen fogadták őket, az egymásrautaltságban sajátságos együttműködés alakult ki közöttük. A katonák szereztek ezt-azt: maradékot a konyháról, tehenet, kecskét, ami éppen akadt, az asszonyok pedig etették őket. „Hát ezt a családot én tartottam el kosztal, mert sosem feküdtek le, amíg én haza nem mentem. Az öreg néni mindig főzött valamit, s azt a fagyos, jeges kenyeret szétvertem csákánnyal,

61 Uo. 202.

beletettem és nagyon jó volt. Így aztán megvoltunk nagyon szépen ezzel a családdal a visszavonulásig, hanem előtte ki kellett volna üríteni a falut. Mondtam a szolgálatvezetőnek: Engem kímélj meg ettől. Azt mondja: Miért, sajnálod őket? Mondom: Igen, gondolj arra, hogyha a tieidet így kizavarnák a faluból.”⁶² (Károly János 12. 10. 37) „Rumy ezredes úr emberséges volt, megmondta, ne bántsátok őket, ha a konyhán maradék volt, adjanak az oroszoknak. Kosztosok lettek. Mi nem bántottunk senkit, nálunk az volt a jelszó, mi azért a kultúrát is idehoztuk, nehogy azt higgyék, hogy mi azért jöttünk, hogy itt esztelenül gyilkoljunk, romboljunk. Idehoztak bennünket, itt vagyunk, viselkedjünk emberségesen.” (Károly János 12. 12. 20) Hogy mennyire vitték oda a kultúrát a magyar katonák, később egy hosszabb idézettel szeretném érzékelteni. Előbb azonban – mintegy enyhítő körülményül a későbbiekhez – szeretnék a közkatonák fel-felébredő igazságérzetének, lelkiismeretének bizonyítására néhány rövid példát kiemelni. Jórészt parasztemberek voltak, akik paraszti környezetbe kerültek, amelyből hiányoztak a férfiak. Gazdaként is gondolkodtak, nemcsak egy megszálló hadsereg katonájaként. „Nagyon aranyos népség volt ez... De hát valóban, nekünk semmi bajunk vagy konfliktusuk nem volt. Amiben lehetett, segítettünk rajtuk, úgyse tudott volna mit csinálni szegény magyar baka, segített a háztájiban, rendet csinált, kipucolta az ólakat.” (Dr. Magass Miklós 25. 56. 15) Tavasszal érkeztek, érezték a vetés kényszerét: „Az ukránok ott egész barátságosan fogadtak. Sőt, egyikük-másikuk betársult, beházasodott aztán, szántotta, vetette a földet... Sose felejttem el, egyik nagydarab csepei gyerek kicsit feljavította a megmaradt lovait, és kiment szántani, mint egy ottani polgár. Aztán mondom is neki, te mit csinálsz, az ellenség földjét szántod? Nagyon találó megjegyzése volt. »Főhadnagy úr, a föld sehol se ellenség. Itt a tavasz, azt meg köll szántani, mert kenyér köll.«” (Dr. Magass Miklós 25. 17. 49) Nemsokára nyár lett, ott volt a gabona, amit le kellett aratni: „Önként jelentkezőknek lehetett menni aratni az erdő szélére. Mi boldogan mentünk, mert azért a puskához, háborúhoz viszonyítva mégiscsak békés foglalkozás. És ott is felvetődött sok minden, amikor néztük azt az óriás rozstáblát, azt az óriási aratnivalót, hogy vajon ezt elvetették, és mi milyen címen, milyen jogon aratjuk azt le?”⁶³ (Herencsár Lajos 5. 53. 44) A Don vidéke fában szegény terület, jött a hideg, télen a tüzelőhiány gyorsan problémaként jelentkezett. Kivágtak hát minden fát, amit találtak, és ez rossz érzéssel töltötte el őket: „Dermedt, hideg bunkerokban kellett lennünk. Ha fűteni akartunk, igényelni kellett egy bányafigatót harminc kilométerre, és kivágni az orosz almafáját,

62 Sára (1988) 124.

63 Uo. 206.

amit ő negyven éve keservesen nevelt. Sírt az asszony, hogy ne vigyük, ez neki kell, de hát kellett. És én állítom, hogy a Don környékén egész kertehektárakat pusztíthattunk ki.” (Lengyeltóti János 11. 55. 37)

Az elhúzódó ott-tartózkodás növelte a katonákban felgyülemelő rossz érzéseket. A visszaemlékezések mind megegyeznek abban, hogy télen már semmi nem érdekelte őket, csak hogy mikor mehetnek már haza. „Mindennap szaporodik az özvegyek és az árvák száma. Vajon miért, kikért és meddig tart ez? Mindennap százszor is felteszem ezt a kérdést magamban.”⁶⁴ (Dr. Magass Miklós). „Mi a senki fiai voltunk, a senki földjein.” (Gellért Sándor 4. 49. 23) „Ebben mindenki egy akarattal van. Hazamenni! Miért is vagyunk mi itt? Ezt csak a csapatokat búcsúztató Kállay tudja.” (Dr. Kovács Zoltán 4. 01.18. 19) „A mi katonáinknak nem lehetett azt megmagyarázni, hogy a Donnál a hazát védik.”⁶⁵ (Schwoy Ferenc) „Az embereknek a lábukban volt a hazamenés. Én másként ezt nem tudtam volna megfogalmazni. Ott az emberek nem a fejükkel, a lábukkal gondolkodtak. Minden azon múlt, hogyan bírja a lábuk. Mindenki haza akart jutni, senki sem akart fogságba kerülni.”⁶⁶ (Czár István 22. 47. 50) Messze volt még a hazatérés. Előbb túl kellett élni január 12-én az orosz áttörést, elkerülni a teljes körülrzárást, majd heroikus összecsapások árán lehetővé tenni a menekülést, aztán februártól nekivágni a hazaútnak, átvészeln a sebesüléseket, hastífuszt, flekktífuszt, hideget, éhezést, hogy mindezzel a teherrel hazaérkezve aztán jó mélyre temethessék magukban életük nagy, heroikus történetét, a 2. magyar hadsereg pusztulását a Donnál. „Nagyon hosszú ideig úgy éreztem magamat, mikor itthon jártam, hogy rám néznek, és azt mondják: »Hát ez mégiscsak hazajött. De hol van a többi?«”⁶⁷ (Kosztka Vilmos 25. 01.13. 10)

LENYOMATOK – A DON-KANYAR EMLÉKEZETÉNEK FILMES NARRATÍVÁJA

AZ A BIZONYOS SZERELMI TÖRTÉNET

A leginkább emlegetett epizód, amely talán a legnagyobb port verte fel a szorozat körül, és amelyre még ma is hivatkozik Sára Sándor, mikor a film forgatásáról beszél, és jellemezni akarja a hadsereg doni mindennapjait, egy úgynevezett szerelmi történet volt. Sára nevezi így, kettős funkcióban használva bizonyítékként. Egyrészt a korabeli cenzúra primitívségét illusztrálja vele, másrészt pozitív példaként hozza

fel, az ukrán–magyar doni együttélés 64 Uo. 117

egyik szép epizódjaként. „Én arra gondoltam – hiszen akkoriban nagyon erőltették a szovjet–magyar barátságot, bár 65 Uo. 117.

66 Uo. 26.

67 Uo. 52.

nem sok sikerrel –, végre itt egy történet arról, hogy a népeket ugyan egymásnak lehet ugrasztani, mert soha nem a népek ugranak egymásnak, hanem ugrasztják őket felelőtlen és ostoba vezetőik, de lám, még ennek ellenére is szerelem születhet egy ukrán tanítónő és egy magyar katoná között. De kiderült, hogy nincs érzékem a helyes ideológiához, ha azt képzelem, hogy egy horthysta katonával szerelmi kapcsolatra léphet egy szovjet elvtársnő.”⁶⁸ Sok mindenre jó példa ez a történet, arra is, hányféle olvasata lehet ugyanakkor az emlékek attól függően, hogy 1982-ben hangzik-e el a filmforgatáson, ahol a stáb minden tagja – mind férfiak – a szépet, az érzelmeket hallja ki elmondottakból, elfogadva Gellért történetének hitelét, vagy egy korabeli szovjet cenzor hallgatja, aki felháborodik rajta. Mászt mond a történet egy nőnek, mászt általában a mai nézőnek, az értelmezések eltérhetnek. Látszik ebből az is, hogy a Sára ellen leggyakrabban felhozott vád, az egyoldalú ábrázolás szándéka mennyire bonyolult kérdés. Benne van ebben a történetben a háború minden szörnyűsége – komplex ábrázolása a sorozat egyik legjobb epizódjává teszi –, és jó eséllyel éppen az ellenkező hatást váltja ki a nézőből, mint ami az alkotók eredeti szándéka volt.

A nagy terjedelemben a filmben hagyott történet egyszerű: a magyar katoná és a gyerekeivel egyedül maradt ukrán tanítónő egymásba szeret, együtt élnek, majd elveszítik egymást. Ez Sára olvasata. A korabeli cenzúra a televíziós változatból kivágatta az epizódot, Sára később visszatette a filmbe. Gellért Sándor tizedes, tanító és erdélyi parasztköltő szemléletes elbeszélése nagyszerű szituációteremtő erővel ad környezetrajzot, karakterábrázolást, és segít reális képet kapni az ukrán parasztságot és a magyar katonák hétköznapijairól, összecsátásukról, amely – ahogy ebből a példából is látszik – egyáltalán nem volt sem konfliktusmentes, sem olyan idilli, mint ahogy például dr. Magass Miklós tábori lelkész látta, vagy kívánta látni, visszatekintve a jelenből. Sokkal inkább kirajzolódik benne az összesen kilenc gyermekről gondoskodó két nő kiszolgáltatottsága, rettegésük, állandó fenyegetettség-érzésük, amelyet a magyar katonák pusztá jelenléte váltott ki. A szép szerelmi történet, az egyik nő viszonya a magyar katonával – az én olvasatomban – nem más, mint az egyetlen lehetséges kompromisszum életben maradásuk, relatív biztonságuk érdekében. Hogy szerette-e a magyar katonát, és mit gondolt valójában a tanítónő, nem derül ki a filmből, hiszen ő nem szólal meg. Ilyenkor érezni, milyen felemás képet rajzol a *Krónika* egyoldalú megközelítése például a hátszági szituációkban.

68 Bori (2005) 36.

„Mondom, itt volt [Novo Uszpenka] életem egyik legnagyobb szerelme,

ami idővel szétszakadt, mert szét kellett szakadnia. [...] Én úgy figyeltem fel rá, hogy a két kisgyermekével karingált a völgyi vízre mindig. Aztán még inkább felfigyeltem, amikor [...] a bakák meg a huszárok jöttek be hozzám, s reggel elmondták, hogy nem tudtak semmit sem elérni ezzel a szomszédnővel. Egész éjjel verdesték az árokban. Leszakították a ruhát, de nem tudtak semmit kezdeni vele – igen erős nő volt –, és nem hagyta magát. A háború a nőkből is vagy a nagy bátorságot hozza ki, vagy a nagy gyávaságot, a nagy jellemet [...] hát ebből a nőből a nagy bátorságot hozta ki. A férje, ahogy később azt is elmondta nekem, szovjet tiszt volt... Hirtelen szerelem lett, én nem bírkóztam vele, mint a többi magyar katonák, nem is akartam úgy megnyerni, hanem csak szépen bántam vele, s így azt hiszem, hogy megszeretett. Fogtam neki a doni erdőben egy kóborló tehenet. [...] Tudtam én, hogy annak a családnak is fog adni, aki vele van. Hét gyermeke volt annak a vénasszonynak, kisgyermek, őneki csak kettő. Mind egy csomóba zsúfolva. Éheztek. Hát mit lehetett tenni? A kertben valószínű volt egy kis krumpli. Én csak azt követeltem tőle, hogy nekem egy kicsi agyagcsésze tejet tegyen félre, dugja el... Ha itthonról csomagot kaptam, azt teljesen odaadtam neki... Nekem köszönheték ott az életüket. Pedig nekem kellett volna agyonlőnöm, mert később megtudtam, hogy partizán. Mindent tudtam róla, senkinek nem mondtam. És ő is látta, hogy én nagyon szeretem. Hát egész őszinte volt. Egy éjszaka, egy este, ahogy álltam ott az ajtónál, megjelent az a zászlóaljkürtös, aki megölte a partizánt. Ahogy odaállt a szakaszvezető, meghökkent, mert a nőért jött, az meg sejtette, hogy az őérte jött, és köszönt a kürtös, de egy szót sem szólt többet. Csak állt és nem mozdult. És azt mondja nekem: De jó volna megbaszni. Hát nem volna rossz. Ennyi beszélgetés volt köztünk. [...] Bementünk a szobába, a kürtös kint maradt a pitvarba, rávetette magát arra a vén öregasszonyra. [...] Mi bementünk a szobába, a karosládára ültünk, ott csókolóztunk, mert szerettük egymást. De az ajtót nyitva hagytuk, és minden behallatszott hozzánk, amint a kürtös csürkölte a vénasszonyt. És engem is a láz, engem is elkapott – ha szabad ilyeneket magyarázni –, a hátgerincemből kicsorgott a vérlő, annyira kívántam, felkaptam az ölembe és belevágtam a szemben levő ágyba. [...] Utána a kürtös elkocogott az utcán. Ő kiment, felsuppintotta az öregasszonyt... Kimentünk az udvarra, és ott jajgatott, hogy háború van, háború van, s nézett kelet felé és a két összetett kezével felcsápolta a holdra. Vojna, vojna, vojna – csak ezt jajgatta, és ekkor magyarázta el, hogy ő Kijevben tanítónő... Akkor én kezdtem már intelligensebb dolgokat beszélni vele, mikor láttam, hogy ez tanítónő. Na, elszakadtunk. Hogy vele mi lett, evakuálták a falut. Vagy agyonlőtték a magyarok, vagy agyonlőtték a németek, vagy

nem lőtték agyon, hanem megmaradt a két kisgyermekével, azt nem tudni... Szerettem volna megtalálni. Talán el is vittem volna akkor. Nem tudom, mi lett vele. Ha él, a magyarokról csak jót mond, nagyon szereti őket, egész biztos. Még a gyermekei is. Ha nem él, hát akkor nem él. Nagy-nagy törés volt a lelkemben ez. [...] Sokat jelentett az én életemben, akkor is úgy is mondtam, hogy ez a háború csak azért volt, hogy mi ketten találkozzunk.”⁶⁹ (Gellért Sándor 5. 01. 00. 18)

Ez a történet is cáfolja, hogy Sára elfogultságában tudatosan kihagyta volna azokat az epizódokat, amelyek a magyarok kegyetlenkedéseit ábrázolják, bár az ilyen történetekből valóban nincs sok a filmben. Sára a negatív ítéletet akarta enyhíteni, ezért nyilván nem a rosszat alátámasztó epizódokat erősítette, de nem hagyta ki ezeket sem. Más kérdés, hogy a történetek kontextusba helyezésével, a magyar hadsereg szempontjainak kizárólagosságával tompította az élüket. Lehet, hogy egyszerűen mást hallott ki a történetből, mint a fenti példa is mutatja, és ezért hagyta benn a végleges változatban a hadsereg-ről pejoratív képet építő történeteket is.

Sára sorozatát olyan mértékben tartották egyoldalúnak a kortársak, hogy Erdélyi Péter operatőr-rendező 2003-ban elkészítette a *Krónika* páriját: interjúkat készített a Don mentén a magyar hadsereg emlékezetéről a helyi lakosság körében. A mű címe *Doni tükrök* lett, értelmezhetjük a *Krónika* tükrenek is, bár az alkotó valószínűleg szélesebb értelemben használja a metaforát. Persze ő is csak az egyik oldalt hallgatta meg, ráadásul nagyon későn, hatvan évvel a történetek után, tehát ugyanúgy vádolható féloldalassággal, mint az 1982-es előzmény. Sajnálatos, hogy nem tudni, pontosan milyen kép rajzolódik ki belőle, hiszen a filmet még nem mutatták be, létezéséről is csak a *HVG* írásából értesülhettünk.⁷⁰ Elkészülte, vetítésének elmaradása és a hetilap írása mind arról árulkodik, hogy a 2. magyar hadsereg megítélése még ma is vitákat gerjesztő politikai feszültségforrás.

A KRÓNIKA HATÁSA

Sára, Csoóri és Hanák 1982-ben úgy tudták elmesélni a háború történetét, hogy az adott kereteken belül maradván mégiscsak túlléptek a kommunista kánonon. A határokat Nemeskürty István és Kádár Gyula könyve jelölte ki, de ezeken kívül behoztak a nyilvánosság terébe addig abból kirekesztett, el nem mondható történeteket is. Megszólalhattak a filmben az egykori magyar katonai vezetés tagjai, hangsúlyt kapott a

⁶⁹ Sára (1988) 213–217.

⁷⁰ Schweitzer (2012).

németellenes motívum, a katonák sokféle véleménye a magyar háborús szerepről. Újszerű volt annak kimondása, hogy a háború a társadalom számára szenvedéstörténet volt, a háború trauma, és ez dokumentumfilmen ábrázolható.

A film a múltat az 1982-ben engedélyezett narratíva keretei közt beszéli el, de a szigorú határokat az alkotók mégis rendre átlépték. Addig nem hangozhattak volna el a film interjúi a televízió milliós nyilvánossága előtt, Sáráék elvitathatatlan érdeme, hogy az adott helyzetben elmentek a végsőig. Fontos szempont, hogy a történet akkor volt utoljára elmondható, még éltek a háború tanúi és elszenvedői. Mire szabadon beszélhettek volna, Rummy Lajos, Lajos Árpád, Kádár Gyula, Magass Miklós, Zelk Zoltán, Boldizsár Iván, Fazekas György, Gellért Sándor már nem élt, egyikük sem érte meg a rendszerváltást. Az alkotók valóban az utolsó pillanatban fogtak munkához, hogy a közös emlékmű felépülhessen.

A *Krónika* alkotóinak legfőbb célja az volt, hogy megadják a dicső halál jogát az elesetteknek, a méltó gyász lehetőségét a túlélőknek és a hozzátartozóknak. Ez csak úgy volt lehetséges, ha morálisan elfogadható képet rajzolnak a 2. magyar hadseregről – a megszólalókról egyenként és a hadseregről annak teljességében –, hogy felépülhessen az addig hiányzó virtuális sír vagy emlékmű. Az alkotók kiindulópontként elfogadták a Nemeskürty által behozott új elemet a Don-kanyarban törtétek narratívájában: a feláldozott hadsereg képét. Az a formai megoldás, hogy egymás mellett, gyakran egymásra vágva, egyenrangúan szerepeltetnek törzstisztet és közkatonát, jelzi, hogy megítélésükben egy oldalra kerültek valamennyien. Nem egymással szemben áll vezető és vezetett, közös vonásuk, hogy áldozatok. Megértőek voltak a tisztekkel, méltányolták erőfeszítéseiket a német hadvezetéssel szemben, néha kissé erőltetetten is sorolták a magyar és a német katonák különállását, konfliktusait elbeszélő epizódokat. A kibeszélés csak a pozitív elemek erősítésével volt lehetséges. A személyes történetek elemeiből pedig óhatatlanul mítosz épül fel, melyet csak megerősít, hogy szemben áll a külső nyomásra kialakított, kanonizált, egyedül érvényes, egyértelműen és teljes mértékben elítélő hivatalos állásponttal, amely a hadsereget egyöntetűen fasisztának minősítette. A kommunista történelemmagyarázatban a politikai ítélet együtt járt a differenciálatlan erkölcsi ítélettel, melynek egyik kommunikációs eszköze az elhallgatás volt. Sáráék ezt az ítéletet mindenképpen cáfolni kívánták a sorozattal, de csak óvatosan tehették. Nem hagyhatták figyelmen kívül azt sem, hogy ez a hadsereg a német náci hatalom szövetségese volt, és ez alól nincs felmentés, erről a szerepről csak egyetlen narratíva volt lehetséges, számukra is. Magyarország

rossz oldalon állt a háborúban, a náci Németországgal szemben pedig a Szovjetunió képviselte az emberiséget. Ebben elfogadták a kádárista kánont, ezt diktálta saját antifasiszta meggyőződésük is, nem csak a cenzúrától való félelmük. A hallgatás falát viszont sikerült áttörniük.

Visszaadták a katonák múltját, ez fontos érdeme a filmnek. Igyekeztek apolitikusak maradni, a humánusot emelve ki a történetekből, de nem tudtak ellenállni az eposzi ábrázolás kísértésének. A kellékek jórészt adottak voltak: a nemzet sorsát meghatározó nagy küzdelem, a részletes seregszemle – igaz, ennek mérlege negatív –, Zelk Zoltán az elején még a Múzsát is megszólítja, adott a sorsszerűség, és természetesen adottak a hősök. A tragédia volt a másik dramaturgiai keret, amelyből az alkotók a 2. magyar hadsereg hányattatásait látták: átvették Nemeskürtyől az új Mohács metaforáját. A történetek nemzeti tragédiaként való felfogásában felsejlett a politikai továbbgondolás lehetősége, ezért tekinthet az 1982-ben készült *Krónikára* előfutáraként a jobboldali történelemfelfogás. Sára, Csoóri és Hanák, akár a mitológiai rabszolga, belesuttogták a lyukba a történetet. Aztán a szél nem mindent, nem úgy, sőt néha egészen mást erősített fel belőle, mint amit az alkotók akartak, alig hallatszanak eredeti szavaik. 1990 után a konzervatív, jobboldali beszédmód lényege az antikommunizmus lett. Minden kommunista állítást revízió alá vett, fontos tárgya a háború megítélése is. E szerint a felfogás szerint a magyar történelem tragédiák sorozata, a magyarság legtöbbször odadobott áldozat, a háborúba „belesodródott”, mások bűneiért felelősség nem terheli. „Hideg emlékezésre késztet már az is, ha valaki (akár egy egész nép) áldozatként tünteti fel magát a saját múltjában. Ez pedig rendszerint maga után vonja, hogy kizárólagosként jeleníti meg az emlékező önnön áldozati mibenlétét, hogy ekként is tagadja, legalábbis csökkentse mások ehhez fűződő »jogát«, ha nem éppen a tettes szerepét tartva fenn számukra mint egyedüli lehetőséget.”⁷¹ Ez az erkölcsi felmentés elvezethet a háborús szerepvállalás relativizálásához, sőt revíziójához. A *Krónika* szabályozott tartalma akaratlanul is ennek az interpretációnak az előkészítését hozta. Szimbolikus jelentőségű, hogy 1990-ben az új, szabadon választott parlamentben a képviselők korelnőke a film egyik fontos szereplője, az abban az évben rehabilitált Kéri Kálmán lett, a Magyar Demokrata Fórum képviselője. Azok az emblematisz pontok pedig, amelyeket ebben a kitüntetett pillanatban a második világháború kapcsán korelnői beszédében kiemelt, jelezték az új háborús történeti narratíva felszínre kerülését: „Nos, így lettem tiszt, meg vezérkari tiszt, és szolgáltam szívvel-lelekkel ezt a hazát. Fanatizálva embereimet és magamat is, és csak azért tanul-

71 Gyáni (2012)

tam sokat, hogy minél jobban hasznosíthassanak engem, hogy végre egyszer szülőföldemre, a Szepességre bevonulhassak. Milyen furán hangzik ez most, uraim, de ez az igazság. Megismerhettem közben a német hadsereget, az olasz hadsereget, de jól ismertem magyar legénységemet is, és itt kijelentem, hogy semmi pénzért sem cseréltem volna ki azt a magyar bakát és magyar tüzért vagy huszárt akár egy német gránátossal, akár egy olasz granadierivel. (*Taps.*) Így sodródtunk az olasz és német, mondhatnám, szövetségbe, együtttharcba, megérttem a doni katasztrófát, és mindent, ami lejátszódott itt, ebben az országban, és belevitt minket a háborúba – sőt részeket... – egész az 1945. májusi fegyverletételig...”⁷²

Közvetlenül a rendszerváltás után, 1990-ben készült egy újabb filmfeldolgozás a Don-kanyar emlékezetéről, ez Kóthy Judit filmje, a *Valahol Oroszországban*. Alapmotívuma a siratás, a gyász felszínre törése és az érzelmek szabad kiadása mint az újonnan elnyert szabadság egyik alapélménye. Kerettörténete pedig a 2. magyar hadsereg túlélőiből és az elesettek hozzátartozóiból szervezett csoport Don-kanyarban tett látogatásáról készült úti beszámoló. Itt végre egymással szemben állhattak magyarok és a helyi lakosság képviselői a kamera előtt. A doniak megértően szemléltek a háború nyomain után kutató magyarokat. Az egyetlen érdemi dialógus, amely egy helyi, orosz történész és egy egykori magyar tartalékos tiszt között zajlott, rámutat viszont a doni magyar katasztrófa értékelésének máig vissza-visszatérő alapproblémájára:

„– Én a 2. magyar hadsereg tisztje voltam. A doni harcokban vettem részt. Én mint hadtörténésznek elismerem az információit igaznak. Mégis megkérdem: Milyen ellenfele volt a szovjet hadseregnek általában a magyar hadsereg?
– Az ellenség az ellenség. Nem mindegy, hogy ki jutott nekünk ellenségnek?
– A helytállást kérdeztem. A magyarok vitézi helytállását.
– Én úgy válaszolok, ahogy nálunk szokták mondani: Aki farkassal él, az vele együtt fordul. Én azért harcoltam, mert ellenség jött a hazámba. Megpróbáltam elkergetni őket. Megvédeni a családomat és a gyermekeimet. Egy magyar meg miért harcolt? Idejött Budapestről egy Don melletti faluba. Ugyan miért?”

72 <http://www.parlament.hu/naplo34/001/0010008.htm>.

HIVATKOZÁSOK

Bori (2005)

BORI ERZSÉBET: Csonka történelem. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2005. 11. 36–39.

Csoóri (1980)

CSOÓRI SÁNDOR: A magyar apokalipszis. *Tiszatáj*, 10. 5–31.

Dombrády (2011)

DOMBRÁDY LÓRÁND: Emlékezés egy negyedszázad előtti krónikára. A magyar 2. hadsereg katonáinak vallomása az 1943. januári harcokról és a történeti realitás. *Hadtörténeti Közlemények*, június, 546–564.

Fazekas (1979)

FAZEKAS GYÖRGY: *Miskolc–Nyizsnyij–Tagil–Miskolc*. Budapest, Magvető. /Tények és tanúk./

Gyáni (2000)

GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés. emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág.

Gyáni (2012)

GYÁNI GÁBOR: *Trianon versus Holocaust*. http://www.es.hu/gyani_gabor;trianon_versus_holokausz;2012-08-09.html/lapszam/

Kádár (1978)

KÁDÁR GYULA: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető. /Tények és tanúk./

Kónya (1996)

KÓNYA LAJOS: *Hej, búra termett idő*. Budapest, Gondolat.

Lajtos (1989)

LAJTOS ÁRPÁD: *Emlékezés a 2. magyar hadseregére. 1942–43*. Sajtó alá rend. Szakály Sándor és Szabó Péter. Budapest, Zrínyi.

Nemeskürty (1972)

NEMESKÜRTY ISTVÁN: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, Magvető.

Romsics (2011)

ROMSICS IGNÁC: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris.

Sára (1988)

SÁRA SÁNDOR: *Pergőtűz*. Budapest, Tinódi.

Sárközy (2011)

SÁRKÖZY RÉKA: *Elbeszélt múltjaink. A magyar történelmi dokumentumfilm útja*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan.

- Schweitzer (2012)
SCHWEITZER ANDRÁS: Don-kanyarok. *HVG*, július 14. 46–48.
- Szabó M. (1998)
SZABÓ MIKLÓS: *A Ludovikától a Magvetőig*.
<http://beszelo.c3.hu/98/10/13szab.htm>
- Szabó P. (2001)
SZABÓ PÉTER: *Don-kanyar*. Budapest, Corvina.
- Székely (1989)
SZÉKELY GABRIELLA: Megbűnhődtük-e már a jövőt? *Filmvilág*, 5. 31–35.
- Tóth (2009)
TÓTH KLÁRA: „Nem én válogattam, hanem a történelem”. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 6. 9–12.
- Ungváry (2004)
UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris.
- Ungváry szerk. (2005)
A második világháború. Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest, Osiris. /Nemzet és emlékezet./
- Vargyai (2001)
VARGYAI GYULA: *A magyar honvédség a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Budapest, Korona.
- Vígh (1983)
VÍGH KÁROLY: Katasztrófa a Donnál. Pergőtűz. A történész szemszögéből. *Filmvilág*, 3. 8–11.
- Zsugán (1983)
ZSUGÁN ISTVÁN: Krónika Don-kanyarról. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2. 14–18.
- Zsugán (1988)
ZSUGÁN ISTVÁN: Fekete Doboaink. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2. 12–15.